

खण्ड (क)

मधेसमा भूमिसुधार र यसको प्रक्रिया

२०६५ साउन २४ गतेका दिन जनचेतना दलित सङ्गम, दलित संरक्षण अभियान मञ्च, बस्तीपुर (सिरहा) र राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च सप्तरीद्वारा संयुक्तरूपमा सप्तरी जि.वि.स.को सभाकक्षमा आयोजित मधेसमा भूमिसुधार र यसको प्रक्रिया विषयक बृहत् अन्तरक्रियामा सहभागी हुन आएका थिए उनीहरु । साउनको कामको चटारोलाई एक दिनका लागि माया मारेरै भए पनि उनीहरु कार्यक्रममा उत्साहपूर्वक सहभागी हुँदै थिए । कार्यक्रममा ग्रामीण क्षेत्रका पीडितहरु (जो दिन-रात माटोसँग जुध्नु परे पनि जमिनको स्वामित्व छैन) को उल्लेख्य सहभागिता मात्र थिएन, सामाजिक अध्येता, पत्रकार र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरुको पनि महत्वपूर्ण उपस्थिति थियो । २४० वर्षे सामन्ती राजतन्त्र अन्त्यपछि मुलुक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थामा प्रवेश गर्दै गरेको सन्दर्भमा मधेसमा बस्ने भूमिपीडितहरुका समस्यासँग नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक प्रगतिको मेरुदण्ड मानिएको भूमिको व्यवस्थापन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा समान धारणा बनाउन अन्तरक्रिया आयोजना गरिएको थियो । छलफललाई व्यवस्थित र विषय केन्द्रित बनाउन महेन्द्र मोरङ बहुमुखी क्याम्पस विराटनगरका उपप्राध्यापक विजयप्रसाद मिश्रले 'मधेसमा रहेको सुकुम्बासी समस्या र समाधानका उपायहरु', पूर्व विधायक असर्फी सद्दाले 'मधेसमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको आवश्यकता', सामाजिक अध्येता एवम् प्राज्ञिक व्यक्तित्व डा. महादेव साहले 'नेपालको भूमि व्यवस्थामा सुधारसम्बन्धी अवधारणा' र पत्रकार जितेन्द्र खड्गाले 'भूमिहीनको समस्या समाधान : कति सहज, कति असहज ?' विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो ।

छलफललाई उपलब्धिमूलक बनाउन प्रारम्भमै विभिन्न क्षेत्रका प्रतिनिधिलाई विषय केन्द्रितरूपमा बोल्न समय उपलब्ध गराइएको थियो । हरेक कार्यपत्र प्रस्तुतिपछि टिप्पणी, छलफल र प्रस्तुतकर्ताको स्पष्टीकरण आउने गरी कार्यक्रम तालिका बनाइएको थियो । अन्तरक्रियामा करिब ३ सयको सहभागिता थियो ।

कसले के भने ?

बृहत् दलित व्यक्तित्व एवम् राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च सप्तरीका अध्यक्ष दुःखी रामको अध्यक्षतामा सम्पन्न अन्तरक्रिया भूमि अभियानकर्मी अमित विश्वकर्माको सञ्चालन गर्नुभएको थियो । अन्तरक्रियाको औचित्यबारे सङ्गमका गणेशप्रसाद रामले प्रकाश पार्नुभएको थियो ।

मन्तव्यको प्रारम्भमा सङ्गमका रामलखन रामले अबको नयाँ नेपालमा आर्थिक क्रान्तिको मूल आधार भूमि भएकाले त्यसको उचित व्यवस्थापन नभएसम्म विकास हुन नसक्ने बताउनुभयो । उहाँले सत्तामा पटक पटक पुगिसकेका ठूला भनिने पार्टीहरूले भूमिको सवाललाई सत्तामा उक्लने भन्दाभन्दा मात्र बनाएको उल्लेख गर्दै भन्नुभयो- 'सरकार र व्यवस्था मात्र परिवर्तन भए, तर भूमिपीडितका जीवनमा परिवर्तन आएन ।' 'बस्ने थातथलो नपाएका सुकुम्बासीले ऐलानी पर्तीमा भुप्रो बनाएर बस्दा प्रशासनको त्यहाँमात्र आँखा पुग्ने कारण के हो' भन्ने प्रश्न उहाँको थियो ।

त्यस्तै सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घ सप्तरीका प्रतिनिधि सुशील चौधरीले मन्तव्यका क्रममा सत्ता सम्हाले राजनीतिक दल र त्यसको नेतृत्वको अदूरदर्शिताले भूमिको समस्या जटिल बन्दै गएको औल्याउनुभयो । मुलुकको ज्वलन्त समस्याबारे आयोजित कार्यक्रममा प्रमुख दलका प्रतिनिधिहरूको अनुपस्थितिप्रति इङ्गित गर्दै चौधरीले भन्नुभयो- 'चुनावको घोषणापत्रमा ठूलूला कुरा लेख्ने तर कार्यान्वयनका बेला टाउको लुकाउने ?' राजनीतिक निर्णयको भरमा चलेको मुलुकको भूमिको समस्या हल गर्न दल र त्यसका नेतृत्व नकस्सिएसम्म पीडितको प्रयासले मात्र दबाववाहेक केही हुन नसक्ने उहाँको जिकिर थियो । उहाँले विद्यमान जमिनकै राम्रो व्यवस्थापन गर्न सके र राजनीतिक नेतृत्व गम्भीर बने भूमिको समस्या हल हुने उल्लेख गर्नुभयो ।

त्यसपछि सामाजिक अध्येता एवं प्राज्ञिक व्यक्तित्व डा. महादेव साहले 'नेपालको भूमि व्यवस्थामा सुधारसम्बन्धी अवधारणा' विषयक अवधारणापत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । यो कार्यपत्रमा भूमि समस्याको सैद्धान्तिक आधार खेतलाई कृषि उत्पादनमा निर्भर समाजको विग्रह र द्वन्द्वको कारक तत्वमध्ये भूमि प्रमुख रहेको उल्लेख छ । भूमिको उचित व्यवस्थापन राज्यको मुख्य समस्या रहेको पनि कार्यपत्रमा औल्याइएको छ । सत्ता सञ्चालन गर्ने दलहरूले भूमिको व्यवस्थापन गर्ने दावी गरे पनि त्यसो हुन नसकेको कार्यपत्रमा जनाइएको छ । 'भूमि व्यवस्थापनको क्रान्तिकारिताभित्र भू-स्वामित्व र उत्पादकत्व निर्भर गर्छ', कार्यपत्रमा भनिएको छ- 'भू-स्वामित्व र उत्पादकत्व दुवै प्रगतिशील र सामाजिक न्यायमा आधारित हुनुपर्छ ।' अबको भूमि व्यवस्थापन या भूमिसुधारको प्रक्रिया मधेशको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित हुनुपर्ने सुझाव पनि यसमा उल्लेख छ । उहाँले अवधारणापत्रमा उल्लेख नगरे पनि सामाधानबारे व्याख्या गर्दै भूमिमा आश्रित जनशक्तिलाई उद्योग धन्दामा स्थानान्तरण गरी खेती प्रणालीलाई वैज्ञानिकीकरण गरिनुपर्ने,

जमिन बाँडेर नभई सहकारीकरण र चक्लाबन्दी प्रणालीअनुरूप नयाँ प्रविधिअनुसार खेती गरिए उत्पादकत्व बढ्ने जस्ता सुझाव दिनुभएको थियो । पुराना राजनीतिक दल र त्यसको नेतृत्वले त्यो दिशामा नसोचे पनि नयाँ उदयीमान शक्ति नेकपा (माओवादी) र मधेशी जनअधिकार फोरमले यो गर्नुपर्ने बताउँदै उहाँले भन्नुभयो- यसो नगरे उनीहरूको साख पनि घट्छ ।

उक्त अवधारणापत्रमाथि टिप्पणी गर्दै सिविन नेपालका विनोदकुमार विश्वकर्माले अवधारणापत्रमा मधेशको भूमिको सवालमा गाडइलाइन मात्र आएको उल्लेख गर्दै समाधानका उपाय नआएको उल्लेख गर्नुभयो । उहाँले यस्तो कार्यक्रम तराई मधेशका अन्य जिल्लामा पनि आयोजना गरी छलफल गरिनुपर्ने सुझाव दिनुभयो । टिप्पणीपछि जवाफका क्रममा डा. साहले काङ्ग्रेसको नेतृत्व सामन्ती सोच र चिन्तनले ग्रसित भएकाले उसले जसको जमिन खोस्नुपर्ने हो, उसैलाई पार्टीको हर्ताकर्ता बनाएको बताउनुभयो । यही कारण भूमिसुधारको सवालमा केही पनि हुन नसकेको र नेकपा एमालेले पनि सामान्य आयोग गठन गर्नेबाहेक सत्ता राजनीतिमा मात्र अल्मलिएकाले भूमिको समस्या जस्ताको त्यस्तै रहेको बताउनुभयो । वर्तमान राजनीतिक माहोलमा उदयीमान शक्तिहरू माओवादी र फोरमलाई भूमिको सवाल चुनौतीका रूपमा रहेकाले त्यसलाई हल गर्न दूरदृष्टिसहित ती दल नै अग्रसर हुनुपर्ने डा. साहको कथन रह्यो ।

त्यसपछि पत्रकार जितेन्द्र खड्गाले 'भूमिहीनको समस्या : कति सहज, कति असहज' विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । यो कार्यपत्रमा पृष्ठभूमि, भूमिसम्बन्धी नीतिको विकासक्रम, भूमिसुधारसम्बन्धी दलहरूको नीति र कुन दलको घोषणापत्रमा के भनिएको छ ? (नेकपा माओवादी, नेकपा एमाले, नेपाली काङ्ग्रेस, जनमोर्चा नेपाल, मधेशी जनअधिकार फोरम नेपाल), दलको प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनको समस्या, जनसङ्ख्या र भूगोलका आधारमा भूमिको व्यवस्था, भूमि अधिकार र उत्पादकत्व तथा निष्कर्षसहित ८ खण्ड समेटिएका छन् । कार्यपत्रमाथि अर्का पत्रकार राजु विश्वकर्मांले टिप्पणी गर्नुभयो ।

टिप्पणीका क्रममा विश्वकर्मांले भूमि आन्दोलनबारे कार्यपत्रले केही नबोलेको औल्याउँदै व्यक्तिगत स्वामित्वसहित गुठी, सरकारी, कम्पनीको जग्गा कहाँ कति छ, उल्लेख गरिनुपर्ने बताउनुभयो । उहाँले भूमिहीनहरूको समस्याको जड के हो र त्यसको हल कसरी गर्ने भन्ने सन्दर्भ वस्तुपरक ढङ्गले आउनुपर्ने सुझाव दिनुभयो ।

त्यसपछि, मन्तव्यको क्रम जोड्दै तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टीका केन्द्रीय सदस्य ललित कण्ठले सरकार मधेसवादी दलहरुबीच सम्पन्न १२ बुँदे र ८ बुँदे सम्झौतामा समेत मधेसबारे यकिन नभएको चर्चा गर्दै भर्खरै निर्वाचित राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिले पनि मधेसीको सम्मान गर्न नसकेको बताउनुभयो। उहाँले अबको अखण्ड नयाँ नेपालमा अखण्ड मधेसको व्यवस्था भएमात्र मधेसको भूमिका समस्या हल हुन सक्ने उल्लेख गर्दै भन्नुभयो- 'भूमिमा मात्र होइन, सम्पत्तिमा पनि हदबन्दी तोकनुपर्छ। सहकारीकरण र चक्लाबन्दी प्रणालीअनुरूप भूमि व्यवस्थापन गरिनुपर्छ।'

मन्तव्यको क्रम रोकिएपछि, विजयप्रसाद मिश्रले 'मधेशमा रहेको सुकुम्बासी समस्या र समाधानका उपायहरु' विषयक कार्यपत्र व्याख्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्नुभयो। कार्यपत्रमा प्रारम्भ, नेपालमा भूमिहीनहरुको वर्तमान अवस्था, भूमिहीनका मुख्य मागहरु, स्थानीय अवस्था, सुकुम्बासी समस्या समाधानका उपायसहित ५ खण्ड छन्। उक्त कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गर्दै दलित जनकल्याण युवा क्लब लहानका अध्यक्ष विनोदकुमार विसुन्केले हदबन्दीभन्दा बढी कसको, कहाँ, कति जग्गा छ भन्ने विवरणसहित २०५१ सालको सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगमार्फत् कम्तीमा पनि सप्तरी, सिरहालगायत् तराईका जिल्लामा कसले/कति जग्गा पास गरे भन्ने यकिन तथ्याङ्क समेटिएको भए सत्तामा पुगेका पार्टीहरु वास्तविक सुकुम्बासीप्रति कति गम्भीर रहेछ भन्ने तथ्य उदाङ्गो पार्थ्यो भन्ने सुझाव दिनुभयो। उहाँले भूमिको सवालमा संविधानसभामा पुगेका सम्बन्धित सभासदमार्फत् रोष्टम घेराऊ गरिनु जरुरी भइसकेको धारणा व्यक्त गर्नुभयो।

विसुन्केको टिप्पणीपछि, मन्तव्य व्यक्त गर्ने क्रममा नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी) का सिरहा अध्यक्ष धनीलाल यादवले सरकारमा पुगेका दलहरुले भूमि समस्या समाधान गर्ने नाउँमा जग्गाको राजनीति गरेको आरोप लगाउँदै आवादी गरिएका जग्गा पनि वास्तविक पीडितले नपाएको उल्लेख गर्नुभयो। उहाँले मधेसमा बसोबास गरिरहेका दलित, भूमिहीन र गरीबहरुले नै जग्गा पाउने गरी संयन्त्र बनाउन दबाव दिइनुपर्ने चर्चा गर्नुभयो। दलित जनजाति पार्टीका केन्द्रीय सदस्य भुव्वर रामले कार्यकर्तालाई तिनको घोषणापत्रबारे भ्रूकभ्रूक्याउनुपर्ने बताउनुभयो।

त्यसपछि, विघटित अन्तरिम संसद व्यवस्थापिकाका सदस्य असर्फी सदाको 'मधेशमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको आवश्यकता' विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गरियो। काम विशेषले सदा अन्तरक्रियामा उपस्थित हुन नसकेपछि, भूमि अभियानकर्ता मनोजकुमार पासवानले उक्त कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको

थियो। कार्यपत्रमा पृष्ठभूमि, राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र जनजीवनको सवाल, मधेसी समुदायको अवस्था, राज्यको तर्फबाट भूमिसुधारसम्बन्धी भएका प्रयास र समाधानका उपायसहित ५ खण्ड समेटिएका छन्।

कार्यक्रममा अतिथिका रूपमा मन्तव्य व्यक्त गर्दै राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका केन्द्रीय अध्यक्ष बलदेव रामले राजनीतिक दलहरुलाई दबाव दिन एक महिनाभित्र सशक्त सडक आन्दोलन गरिने उद्घोष गर्दै भन्नुभयो- 'नयाँ नेपालको राजनीतिले पनि गरीब, भूमिहीनलाई छुन सकेको छैन।' अध्यक्ष रामले समस्या यस्तै रहिरहे गरीब भूमिहीन र सुकुम्बासीले देशै ठप्प बनाउँदै राज्य सञ्चालनको केन्द्रविन्दु सिंहदरबारसमेत ठप्प गर्ने चेतावनी दिनुभयो। 'नागरिकको हैसियतले हामीले पनि गास, बास, कपास पाउनुपर्ने तर सरकार त्यसो गर्न मान्दैन', उहाँले भन्नुभयो- 'नयाँ नेपाल बनाउँछौं भन्नेहरुबीच नै छिनाभ्रुपटी छ, हाम्रो व्यथा कसले सुन्ने?' समापन मन्तव्य व्यक्त गर्दै दुःखी रामले गास, बास, कपासको आवाज उठाउने नागरिकप्रति नयाँ नेपालको नयाँ सरकारले हेरेन वा सुन्न चाहेन भने स्थिति भन् जटिल हुने चेतावनी दिनुभयो।

सिकाई तथा उपलब्धि :

- नयाँ नेपाल निर्माणका सन्दर्भमा भूमिको सवाल महत्वपूर्ण रहेकोप्रति दलका प्रतिनिधिहरुको ऐक्यबद्धता
- भूमिको सवाललाई उपेक्षा गरिए मुलुक समृद्धिको बाटोमा अघि बढ्न नसक्नेमा सहभागी सबैको प्रायः घोषणामा एकरूपता।
- वास्तविक पीडितहरुमा सङ्गठितरूपमा निरन्तर आन्दोलन गर्नुपर्ने रहेछ भन्नेमा भन् सचेतता।
- भूमि समस्या समाधानको स्थानीय खाका छलफलको लागि तयार भयो।
- मूलतः मधेसका राजनीतिक शक्तिलाई मधेसको भूमि सवालबारे गम्भीर बन्न दबाव।
- वास्तविक पीडितहरु स्थानीय स्तरबाटै दबाव सिर्जना गर्न प्रेरित।

निष्कर्ष :

तराई मधेसको अधिकार र स्वायत्तताबारे राष्ट्रिय स्तरमा गम्भीर बहस चलिरहेको सन्दर्भमा मधेसको उन्नति, प्रगतिसँग जोडिएको सवाल हो- भूमिको समस्या। तराई मधेसको अधिकार मात्र खोज्ने तर त्यहाँका वास्तविक भूमिपीडितहरूको सवाललाई उपेक्षा गर्ने गरी योजना बनाउँदा सामाजिक द्वन्द्व र जटिलता भन्नै बढेर जान सक्छ। जातीय सवाललाई मात्र उचालेर वर्गीय सवालको मुख्य मुद्दा भूमिलाई पन्छाउनु हुँदैन। भूमिको सवालमा मूलतः नयाँ राजनीतिक शक्तिहरू जिम्मेवार त बन्नैपर्छ साथै दीर्घकालीनरूपमा समस्याको समाधान गर्ने गरी योजनासहित अघि बढ्नुपर्छ। जसले नयाँ नेपाल निर्माण सम्भव हुन सक्छ। समाज समृद्धिको बाटोमा डोरिन सक्छ।

खण्ड (ख)

प्रस्तुत कार्यपत्रहरू

नेपालको भूमि व्यवस्थामा सुधारसम्बन्धी अवधारणापत्र

- डा. महादेव साह स्वर्णकार

भूमि उत्पादनको साधन हो । भूमि आर्थिक सामाजिक अवस्थाको प्रतीक हो । भूमिले सामाजिक संरचनाको निर्माणमा निर्णायक भूमिका खेलेको पाइन्छ । भूमिका लागि अनेकौं खेल भए तथा हजारौं मुद्दा लडिए । भूमिकै लागि उपनिवेशवाद र औपनिवेशवाद शासन इतिहासका पानामा अङ्कित भए । भूमि प्राचीनकालदेखि आधुनिक सभ्य संसारका लागि कलह र युद्धका लागि एक प्रमुख कारक तत्व बन्दै आएको छ । कृषि उत्पादनमा आधारित रहेको समाजभित्र सामाजिक विग्रहको कारण भूमि हो । यस्ता समाज भएका राज्यको प्रमुख समस्या नै भूमिको समुचित व्यवस्थापन हो । भूमिको समुचित समाधान वा व्यवस्थापन भन्नाले नेपाललगायत अन्य देशमा भूमिसुधारको रूपमा चिनिन्छ । भूमिको समुचित व्यवस्थापनले राज्यको राजनीतिक दर्शन दर्शाउँछ । नेपाल आधा शताब्दिदेखि भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्न असफल रहेको पाइन्छ । नेपालका सम्पूर्ण राजनीतिक दलले भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्ने राजनीतिक प्रतिबद्धता गरे पनि व्यवस्थापन भने हुन सकेको छैन । राज्यले 'भूमिसुधार कानून' र भूमिसुधार कार्यक्रम ल्याएदेखि भूमि व्यवस्थापनमा अझ बढी विवाद र विग्रह देखिएका छन् । राज्यले ल्याएका भूमिसुधार कार्यक्रमले एकातिर सामाजिक विद्वेष बढाउँदै लगेको छ भने अर्कोतिर क्षेत्र विशेषको भूमि अतिक्रमित भएको छ ।

वर्तमान नेपालको प्राचीन मधेस भू-भागमा भूमिको स्वामित्व राज्यद्वारा षडयन्त्र, युद्ध, राजकीय कानूनका आधारमा यस भू-भागका मूल निवासीको हातबाट आयातीत जातिको नाममा हस्तान्तरित गरिएको छ । मधेस भू-भागका सम्पूर्ण भूमिमाथि यस क्षेत्रकै जात-जातिको स्वामित्व हुनुपर्नेमा

राज्यद्वारा इतिहासको कालखण्डमा अनेकौं षडयन्त्रद्वारा स्वामित्व परिवर्तन गरिएका छन् ।

आधुनिक नेपाल राज्यको तथाकथित एकिकरणकर्ता मानिएका पृथ्वीनारायण शाहले मधेसको भूमि कब्जा गरी मधेसमा आन्तरिक औपनिवेशिक शासन कायम गर्ने थालनी गरे । अन्य शाहवंशीय राजा तथा राणाशासक वर्गले त्यसलाई निरन्तरता दिए तथा क्रमशः मधेसका बासिन्दालाई भू-स्वामित्वबाट वञ्चित गर्दै लगे । प्रजातान्त्रिक तथा लोकतान्त्रिककालका दलीय शासन व्यवस्थाका साभेदार राजनीतिक दलसमेतले मधेसको भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्न सकेनन् । मधेसबाट अर्धउपनिवेश हटाउन सकेनन्, मधेसी भूमिपुत्रलाई उसको पुख्यौली भूमिमाथिको अधिकार सुनिश्चित गर्न सकेनन् ।

भूमिसुधार कार्यक्रमभित्र लुकेको शासकीय मनसाय के छ ?, जबसम्म यो प्रश्नको उत्तर प्राप्त हुँदैन, तबसम्म भूमिसुधारको वास्तविक स्वरूप चिन्न गाह्रो हुन्छ । भूमिसुधारको आधुनिक अर्थशास्त्रीय अवधारणा कस्तो हुनुपर्छ ? भूमिसुधारको मार्क्सवादीय अवधारणा के हुन् ? राजा महेन्द्रदेखि काङ्ग्रेसी प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको भूमिसुधार कार्यक्रमले मधेसको भू-स्वामित्वमाथि कस्तो प्रभाव पार्यो ? कसको पुख्यौली भूमि कसको भूस्वामित्वमा हस्तान्तरित भए ? भूमिसुधारको महेन्द्रीय र शेरबहादुरीय उद्घोषहरूले मधेसको सामाजिक बनौटमा कस्तो तात्त्विक परिवर्तन ल्यायो तथा मधेसी समाज र परिवारभित्र कस्तो अनौठो परिवर्तन ल्यायो, यो मनन गर्ने पक्ष रहेको छ ।

वर्तमान गणतान्त्रिक नेपालमा भूमिको राजनीतिक दर्शन कुन राजनीतिक दलको कस्तो रहेको छ ? हाम्रा पूर्खाबाट युद्धमा खोसिएका हाम्रा आदिवासी जनजातिले आफ्ना रगत पसिनाले जङ्गल फडानी गरी खेतियोग्य भूमिमा परिवर्तन गरेका भूमि राजा तथा राणा शासकहरूले विर्ता तथा जागिरका रूपमा सामन्ती शासनका पृष्ठपोषकहरूलाई स्वामित्व हस्तान्तरण गरी मधेसमाथिको आन्तरिक उपनिवेश कायम गर्दै तथा बलियो पाँदै लगे । मधेस, मधेसी र मधेसवादी दललगायत मधेसीको हितका लागि वकालत गर्ने मार्क्सवादी दलहरूका लागि मधेसको भूमि व्यवस्थापन वा भूमिसुधार वा क्रान्तिकारी भूमिसुधार एउटा ठूलो चुनौती बनेको छ । क्रान्तिकारी भूमिसुधारको खोलभित्र लुकेको भूमिको स्वामित्व र भूमिको उत्पादकत्व नै मूलभूत सारतत्व भएकाले यसको पहिचान हुनु जरुरी छ । कालान्तरमा भूमिको स्वामित्वबाट वञ्चित बनाइएका भूमिका असली अधिकारीलाई

भूमिको स्वामित्व राज्यपक्षबाट हस्तान्तरण गर्ने/गराउने गणतान्त्रिक कानून निर्माणका लागि मधेशी जनता प्रतीक्षामा रहने छन् । दलहरुलाई मूल्याङ्कन र पुनर्मूल्याङ्कन गर्ने कसीका रुपमा मधेसको भूमि व्यवस्थापन वा क्रान्तिकारी भूमि सुधारलाई लिनुपर्छ । यहाँ मधेसी क्रान्तिकारी भूमिसुधारका नारा बोकेका माक्सवादी दलहरुबाट पनि भूमि व्यवस्थापन तथा भूमिको स्वामित्वको कार्यक्रमबारे पूर्ण सचेत हुनुपर्नेछ, नारारूपी खोलभित्र वास्तविक आसय नियालेर हेर्न सक्नुपर्छ । भूमि व्यवस्थापनको क्रान्तिकारीपन भूमिका स्वामित्व र उत्पादकत्वमाथि भर पर्दछ । भू-स्वामित्व र भू-उत्पादकत्व दुवै प्रगतिशील र सामाजिक न्यायमा आधारित हुनुपर्दछ । सामाजिक न्याय र भूमिको स्वामित्व ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित हुनुपर्दछ । सबै राजनीतिक दलका लागि ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका आधारमा भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्न सजिलो हुने छैन तर यस न्यायको न्यायिक विकल्प पनि छैन ।

भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्न राजनीतिक दललाई नेपाल तथा मधेसको भूमिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको ऐतिहासिक ज्ञान आवश्यक पर्छ । मधेसीहरुले समेत केवल नारा वा भावनामा भन्दा वैज्ञानिक अनुसन्धान तथा तथ्यपरक ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको खोज गर्नु आवश्यक देख्छु । यस सन्दर्भमा अति संक्षेपमा नेपालको भूमि समस्या र व्यवस्था सामन्तवादको प्रादुर्भाव तथा भूमिको असली स्वामी को थियो र कसरी कालान्तरमा परिवर्तित हुँदै गई भू-स्वामीबाट भू-दास, भू-नोकर बने भन्नेबारे प्रकाश पार्न चाहन्छु ।

नेपालको इतिहास अध्ययन गर्दा यहाँ आदिम समाज अर्थात् घुमन्ते युग इसापूर्व ७०० भन्दा अगावै सकिएको ठम्याउन सकिन्छ । यसपश्चात् गोपाल वा महिषपालहरुको गणतन्त्र अस्तित्वमा आएको देखिन्छ । यसलाई प्रथम गणशासन मान्न सकिन्छ । मध्य मधेसमा बञ्जी तथा शाक्यहरुको गणशासन थियो । चौथो शताब्दीसम्म गणतन्त्र नै कायम रहेको पाइन्छ । निर्वाचित बञ्जी गणपति वृषदेवले आफ्नो गणतन्त्रलाई राजतन्त्रमा बदलेको पाइन्छ । यसैबेलादेखि सामन्ती राजतन्त्र आरम्भ भएको देखिन्छ । इसाको पाँचौँ शताब्दीतिर पुग्दा पशुपालनको स्थान व्यवस्थित खेतिपाती व्यवसायले लिएको पाइन्छ । यसै बेलादेखि भूमि प्रमुख सम्पत्तिको रुपमा विकसित भयो । भूमि प्रमुख सम्पत्ति भएपश्चात् भूमिदानको परम्परा शुरु भयो । बञ्जी गणपति मानदेवले भूमिको विस्तारनिमित्त युद्ध गरे र विजयी मानदेवले सामन्ती राज्य निर्माण आरम्भ गरे । सामन्त दर्जा भएका मानदेव स्वघोषित राजा (नृपति) बन्न पुगे । मानदेवको पालादेखि भूमिकर राज्य पक्षबाट लागू

गरियो । यस ऐतिहासिक अवस्था अर्थात् भूमि उत्पादनको मूल साधन बन्नु, भूमि मूल सम्पत्ति बन्नु, भूमिपतिको सामाजिक-आर्थिक वर्चस्व कायम हुँदै जानु, राज्यसत्तामा भूमिपतिहरुको अधिपत्य कायम हुनुका साथै गण प्रचलनहरु विस्तारै कम हुँदै जानु तथा जमिनको पूजा, पृथ्वी/भूमि पूजा प्रारम्भ हुनु, भू-संस्कृतिको विस्तार हुँदै गयो । गण प्रधानको स्थानमा राजा आए र सम्पत्तिको मूल प्रतीक भूमि बन्यो । भूमिको राजकीय स्वामित्व शुरु भयो । राज्यको सिमानाभित्रका सबै भूमिको स्वामी राज्य हुने घोषणा भयो । यसप्रकार भूमि कर वा कुतको व्यवस्था गरियो । राज्य व्यवस्था शासनसंग सम्बन्ध राखेहरु ठूलाठूला भूमिपति बन्दै गए । आर्थिक र सामाजिक सम्बन्धमा भूमिको निर्णायक भूमिका कायम भयो ।

यहाँ यस क्षेत्रमा स्वर्गीय पुष्पलालले निकै खोज अनुसन्धान गरी नेपालको मार्क्सवादी भूमि इतिहास कायम गरे । तत्पश्चात् गोविन्द न्यौपानेलागायत अन्य मार्क्सवादीले पनि नेपाली इतिहासको पुनर्व्याख्या तथा पुनर्लेखन गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादी इतिहासका रचयिता वा अनुसन्धानकर्ताहरुले वैदिक युगका भूमि व्यवस्था अर्थात् वैदिक ऋचाकालका भूमि व्यवस्था, रामायणकालीन मिथिला राज्यका राजा जनकहरुको भूमि व्यवस्थापनबारे कुनै उल्लेख गरेका छैनन् । यसकालको राज्य व्यवस्था र सांस्कृतिक पक्षबारे मार्क्सवादी लेखक कवि मोदनाथ प्रश्रित तथा मदनमणि दीक्षितले स्वीकार्य उल्लेख गरेको पाइन्छ । तर डा. सुरेन्द्र के.सी, भीम रावल, डा. बाबुराम भट्टराई, पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) लगायतका मार्क्सवादी लेखक तथा उपेन्द्र यादव जस्ता मधेसवादी लेखकसमेतले यसकालबारे पन्छिन खोजेका पाइन्छ ।

प्राचीन नेपालमा भूमि व्यवस्थापनबारे अति न्यून अनुसन्धान भएको छ । महेशचन्द्र रेग्मीलागायतका आधिकारिक अनुसन्धानकर्ताहरुले १) सेरा, २) गुठी, ३) विर्ता, ४) जागिर र ५) रैकर गरी पाँच प्रकारका भूमि स्वामित्वको प्रमाण दिएका छन् । रैकर भूमिका स्वामीहरुले भूमि उत्पादनवापत राज्यलाई कर बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गरेता पनि यस वर्गमा पर्नेहरुले जीवन जीविका निमित्त नयाँ भू-भाग खेतीयोग्य बनाउँदै गए तर राज्य पक्षले 'विर्ता' र 'जागिर' का लागि यिनीहरुबाट जग्गा खोस्दै गए । यसप्रकार नेपालमा भूमिहीनहरुको सङ्ख्यामा कमी आएन । राज्य पक्षबाट यसको शिकार मधेसका भूपति र जमिन्दारहरु पनि बन्नुपर्थो ।

पृथ्वीनारायण शाहले एकिकृत राज्यको आमदानीको मुख्य श्रोत मधेसको उजाड भूमिलाई बनाउने बदनियतले भूमिमाथिको कर क्रमशः बढाउँदै लगे

। भूमि उत्पादनबाट राज्यको कर तिर्न नसकी हजारौंको सङ्ख्यामा भूमिका असली मालिकहरु भूमिहीन बन्न पुगे । राज्यको यस जनविरोधी र अमानवीय आर्थिक शोषणको माध्यम मधेसी जमिनदार बनेका थिए । यसप्रकार मधेसी भूमिका किसानलाई भूमिहीन बनाउन मधेसी जमिनदारको ऐतिहासिक कुर्कमका लागि यिनीहरुलाई इतिहासले माफ गर्ने छैन ।

यसका साथै 'मधेससियो की भूमि पर अतिक्रमण' भन्ने लेखमा मधेसवादी उपेन्द्र यादवले लेखेका छन् कि सुगौली सन्धिपश्चात् अप्राकृतिकरूपमा धेरै ठूलो भू-भाग भारतमा गयो र मधेसको सानो भू-भाग मात्र नेपालको मधेसमा बाँकी रहन गयो । मधेसको भूमि प्राप्तपश्चात् गोरखा शासकहरुले यहाँको भूमि किसानबाट जबरजस्ती कब्जा गरी आफ्ना सिपाही, कर्मचारी तथा दरबारियामा वितरण गरे । राणहरुले पनि मधेसीको जमिन खोसी आफ्ना भाइ-भारदारमा बाँडे । सन् १९५० को परिवर्तनपश्चात् पनि यो क्रम चल्दै थियो । टड्कप्रसाद आचार्यको अध्यक्षतामा एउटा समिति गठन गरी राजनीतिपीडितका नाममा अनेकौं राजनीतिक व्यक्ति र पहाडी अभिजात वर्गका व्यक्तिलाई नवलपरासी, सर्लाहीलगायतका अन्य जिल्लामा निःशुल्क भूमि वितरण गरियो ।

संस्थागतस्तरमा पहाडी जनसङ्ख्यालाई तराईमा ल्याई मधेसको भूमिमाथि पुनर्बास गराउन राप्ती घाटी विकास योजना १९५४, भ्रापा पुनर्बास आयोजना, नवलपरासी पुनर्बास आयोजना, राराताल पुनर्बास आयोजना, सर्लाही पुनर्बास आयोजना, कन्चनपुर पुनर्बास आयोजना गठन गरी मधेस र मधेसीको भूमि राज्य पक्षबाट नियोजितरूपमा कब्जा गरियो यसप्रकारका पुनर्बास आयोजनामार्फत् मधेसीहरुको गौचर भूमि, आदि भूमि, सार्वजनिक भूमि, मधेसको ऐलानी पर्ति भूमि, नदी किनारका खाली जग्गा पहाडी समुदायलाई वितरण गरियो । मधेसको वन फँडानी गरी पहाडीहरुलाई पुनर्बास गराइयो । अर्कोतिर मधेसी समुदायलाई वन र जमिन दुवैबाट अधिकारबिहीन (बेदखल) गरियो । डिल्लीराम दाहालका अनुसार सन् १९६० भन्दा पूर्व तराईमा आइसकेका केही पहाडी ठूला जमिनदारका रूपमा (जस्तै-भ्रापाका देवीप्रसाद उप्रेती र धर्मप्रसाद ढकाल, दाङ्का रणबहादुर शाह, मोरङका भूपालमानसिंह कार्की र नगेन्द्रप्रसाद रिजाल आदि) स्थापित गराइयो । यी जमिनदारको स्वामित्वमा पाँच सयदेखि पन्ध्रसय विघा जमिन भयो । सन् १९६४ मा भूमिसुधार कार्यक्रम हुनुअघिसम्म तराईमा सय विघाभन्दा बढी जमिन हुनेहरुको सङ्ख्या (पहाडी भूमिपतिहरुको) हजारौंमा पुग्यो । यी पहाडी जमिनदारले भूमिको असली मालिक मधेसीहरुलाई कमैया, जोताहा, हली बनाएर मधेसमाथि आन्तरिक उपनिवेश कायम गरे ।

नेपालका पुनर्बास आयोगहरुद्वारा सरकारले ९०% पुनर्बास आयोजनाका कार्यक्रम मधेसमा सञ्चालन गरी मधेसको भूमिमाथि पहाडीहरुको अधिपत्य र स्वामित्व कायम गराउँदै लग्यो । यस कार्यमा सामन्ती, राजा, राणा तथा उसका उत्तराधिकारीका रूपमा अन्य राजनीतिक दलसमेतले यस्ता कामलाई नै निरन्तरता दिए । यसरी मधेसीहरुले सामन्ती राजा, राणा र अन्य राजनीतिक दलमा अन्तर महसुस गर्न पाएका छैनन् । यहाँ प्रश्न उठ्छ, यस ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा मार्क्सवादी दलहरु कस्तो भूमि व्यवस्थापन वा भूमिसुधार चाहन्छन् ? सबभन्दा ठूलो चुनौती सामन्तवादको पृष्ठपोषकका रूपमा नवउदयमान शक्तिका रूपमा आएका मधेसवादी दलहरुका लागि पनि छ । दलित, भूमिहीन, साना किसानको भूमिहीनताको समस्या तथा भूमिका अन्य समस्यालाई नयाँ मधेसवादी दलले कसरी समायोजन र समाधान गर्न चाहन्छन् ? मधेसको भूमि कब्जा गरेका पहाडी भूमिपतिप्रति यस्ता मधेसवादी दलको दृष्टिकोण कस्तो छ वा हुनेछ ? यसबारे प्रष्ट हुनु जरुरी छ । आउँदो भूमि व्यवस्थापन वा भूमिसुधारको कार्यक्रम मधेसको भूमिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित हुनुपर्छ । डा. बाबुराम भट्टराईले 'नेपाली क्रान्तिका आधारहरु' सङ्कलित रचना सङ्ग्रह-१ को "किसान आन्दोलनका प्रमुख समस्याहरु" लेखमालामा किसान शब्दको व्याख्या गर्दै नेपाली किसानको वर्गीकरणभित्र १) गरीब किसान, २) मध्यम किसान, ३) धनी किसान र ४) सामन्त राखेका छन् । बँधुवा मजदूर, मोही, हली, हरुवाचरुवा आदि सम्पूर्णलाई समावेश गरे पनि लेखकले मधेसमा भूमिको मूल समस्यालाई व्याख्या गर्नुभएको छैन ।

राज्यको पुनर्संरचना तथा रूपान्तरण भन्ने पुस्तकमा भलनाथ खनाल, धुबबहादुर प्रधान, नरहरि आचार्य, परि थापा, मिनेन्द्र रिजाल र सरिता गिरीले समेत नयाँ नेपालको कृषि प्रणालीलाई निर्वाहमुखी स्थितिबाट व्यवसायमुखी बनाउनुपर्ने अवस्था छ भनी किटानीबाहेक परिवर्तित सन्दर्भमा नयाँ नेपालको भूमि व्यवस्था कसरी गर्ने, भूमिको मूल समस्या के के हुन्, यसको समाधानबारे केही उल्लेख गरिएको पाइएन । भारतीय पत्रकार भोला चटर्जीका प्रश्नहरुको जवाफमा प्रजातन्त्रवादी तथा समाजवादी नेता वी.पी कोइरालाले ग्रामीण गरीबलाई बहिष्कृत गरी गाउँ सम्पन्न बनाउन नसकिने विश्वास पोखे पनि मधेसको भूमि समस्याको समाधान भूमिको पुनः वितरणलाई नै मानेका छन् । राज्यद्वारा मधेस र मधेसीको भूमि अधिकार खोसिएकोबारे समाजवादी चिन्तक वी.पी कोइरालाले पनि कहिल्यै प्रश्न उठाउनुभएन । यति मात्र होइन, वी.पी को प्रसिद्ध उपन्यास 'तीन घुम्ति' मा पहाडी ग्रामीणहरुलाई तराईको, उर्वरा भूमि र लहलाउँदो बालिप्रति बसाई

सराईको लोभ जागरण गर्दै राजा महेन्द्र र पहाडीहरूलाई उक्साउनुसमेत भएको छ । यो ऐतिहासिक आरोप यस अवधारणापत्रको पङ्क्तिकारले समाजवादी चिन्तक वी.पी. कोइरालामाथि लगाएको उद्घोष गर्दछ ।

डा. सुरेन्द्र के.सी.को 'नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास पुस्तकको परिशिष्ट छ मा राष्ट्रको नाममा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको तर्फबाट २०१८ साल माघ २ गते जारी अपिलमा सामन्ती भूमिपतिको विरोधमा चर्चा गरिए पनि भूमिसुधारको मूल मुद्दालाई उठाइएको छैन । नेपालमा सन् १९३६ मा नेपाल बैक लिमिटेड र विराटनगर जुट मिल स्थापनालाई आधार मानी 'नेपालको जातीय प्रश्न' पुस्तकका लेखक गोविन्द न्यौपाने नेपालमा सामन्तवादी अर्थव्यवस्थाको गर्भमा पूँजीवादको प्रादुर्भाव मान्छन् ।

भूमिको समुचित व्यवस्थापन वा भूमिसुधारका लागि अमेरिकी नागरिक सन् १९६२ मा नेपाल आएका बेला भूमि व्यवस्थापनबारे तत्कालीन राजा महेन्द्रलाई केही सुझाव दिएका थिए, नेपालमा भूमिसुधार कार्यक्रम राजाको शासन लम्ब्याउने हिसाबले दिइए तापनि महेन्द्रले भूमिसुधारको कार्यक्रम राज्यको सामन्ती संरचनाका कारण गर्न सकेनन् किनकि भूमिसुधारको कार्यक्रम मधेशी र पहाडी दुवैथरि जमिन्दारको विरोधमा थियो । सामन्ती राजा सामन्तहरूको संरक्षक हुन्छन्, त्यसैले भूमिसुधारको कार्यक्रम लागू हुन सकेन तर नेपाली जनताको दलका रूपमा दावी गर्ने इतिहासमा लामो समयसम्म राज्यसत्ताको साभेदार रहेको नेपाली काङ्ग्रेसले किन भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्न र सफल बनाउन सकेन ? किनकि वैचारिकरूपमा यो सामन्तवादको पृष्ठपोषक नै बनिरह्यो । नेकपा एमालेले पनि केशव बडालको प्रतिवेदनलाई कार्यान्वयन गर्न सकेन र सत्ताको खेलमा भूमि व्यवस्थापनको प्रश्न ओभरलमा नै रहन गयो । २०६३ कात्तिक २२ को सात दल र माओवादीबीच सम्पन्न ऐतिहासिक सहमतिको ११ बुँदामा क) आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणबारे निर्देशक सिद्धान्तहरूमा "सामन्तवादका सबै उपाय अन्त्य गर्न आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणको न्युनतम साभ्ना कार्यक्रम आपसी सहमतिले तय गरेर लागू गर्दै जाने र ख) सामन्ती भु-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति तय गर्ने" उल्लेख छ । यसमा ने.क.पा. माओवादीको समेत वचनबद्धता रहे पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष २ वर्षपश्चात् पनि ओभरलमा नै परेको पाइन्छ ।

ने.क.पा.माओवादी र मधेशी जनअधिकार फोरम भूमि व्यवस्थापन कार्यक्रमका लागि आपसी सहमतिमा आउनुपर्ने देखिन्छ तर मधेशी जनअधिकार फोरमभित्र सामन्ती सोच र सामन्तवादका पृष्ठपोषकहरू प्रवेश

गरी पार्टी नेतृत्वमा हाली-मुहालीमा देखिन्छन् । एकातिर मधेशी जनअधिकार फोरम आम मधेशीको वर्गीय स्वार्थ रक्षार्थ कार्य पक्षमा आउन सक्ने/नसक्ने प्रश्न उठेको छ भने माओवादी र फोरमबीच भूमिको प्रश्नमा ठूलो खाडल र विवाद खडा हुने सम्भावना पनि उत्तिकै छ ।

मधेशको भूमि समुचित व्यवस्थापन निमित्त वा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको दर्शन भूमिको उत्पादकत्वलाई आधार बनाइनुपर्छ । यो फोरम र माओवादी दुवैका लागि अग्निपरीक्षा सिद्ध हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- यादव, उपेन्द्र - नेपाली जनआन्दोलन और मधेशी मुक्तिका सवाल प्र. मधेशी पिपुल्स राईट फोरम, नेपाल २००३
- गान्धी, मोहनदास करमचन्द्र - "गान्धीको आत्मकथा" अनुवादक मधुसुधन पाण्डे, प्र. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०
- कँडेल, पुष्पराज - राज्यको पुनर्संरचना अर्थराजनीतिक सन्दर्भ र सङ्घीयताको प्रश्न प्र. एसिया पब्लिकेशन प्रा.लि २०६३
- राज्यको पुनर्संरचना तथा रुपान्तरण अवधारणापत्र प्र. राष्ट्रिय शान्ति अभियान २०६३
- डा. भट्टराई, बाबुराम - नेपाली क्रान्तिका आधारहरू भाग १ जनध्वनि प्रकाशन काठमाडौं, २०६३
- निरौला खगेन्द्र - "नेपाल परिचय नेपाल अध्ययन प्र. रत्न पुस्तक भण्डार २०६५
- गौतम भाष्कर, अधिकारी जगन्नाथ र बस्नेत पूर्णको सम्पादन - नेपालमा गरिबीको बहस प्र. मार्टिन चौतारी २०६१
- डा. के.सी. सुरेन्द्र - नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास, प्र. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०५६
- न्यौपाने, गोविन्द - नेपालको जातीय प्रश्न - सामाजिक बनौट र साभेदारीको सम्भावना प्र. सेन्टर फर डेभलपमेन्ट स्टडिज सन् २०००
- चटर्जी, भोला - वी.पी. कोइराला एक क्रान्तिकारी व्यक्तित्व प्र. साभ्ना प्रकाशन २०५१
- मानव अधिकार - प्र. श्री ५ को सरकार परराष्ट्र मन्त्रालय १९९८

१५% जमिनमात्र छ। त्यसमध्ये ८% महिलाको मात्र भूमिमा स्वामित्व छ। दलितहरु अधिकांश भूमिहीन अवस्थामा छन्। तराईमा नै ३ लाख ७० हजार मोही किसान छन्। ५३% जमिन तराईमा पर्दछ। १० लाख किसान भूमिहीन अवस्थामा रहेको, १ लाख १५ हजार हलिया छन् भने २७ हजार कमैया जमिनकै लागि सङ्घर्ष गरिरहेका छन्।

मधेसमा ऋणितकारी भूमिसुधारको आवश्यकता

- असर्फी सदा

भौगोलिकरूपमा नेपाललाई तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ। हिमाल, पहाड र तराई। तराईको अर्को नाम मधेस हो। नेपाल एक कृषिप्रधान देश, जहाँ ७६% जनता अर्को पनि कृषिमा निर्भर छन्। कृषि नै देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डका रूपमा रहेको छ। कुनै पनि देशको समुन्नत विकास गर्नका लागि त्यस देशभित्र रहेका प्राकृतिक स्रोत साधनलाई उचित व्यवस्थापन, न्यायोचित वितरण र प्रभावकारी उपयोग जरुरी हुन्छ। प्राकृतिक स्रोत साधनमध्ये नेपालको सन्दर्भमा भूमि व्यवस्थापन, न्यायोचित वितरण, प्रभावकारी उपयोग गर्नु भने नेपालभित्र रहेका गरिवी, भोकमरीबाट नेपाललाई आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक अग्रगामी सामाजिक रुपान्तरणतिर लान सकिन्छ।

नेपालको जम्मा क्षेत्रफल १४७९८९ वर्ग किलोमिटर छ। कुल क्षेत्रमध्ये २९% वन क्षेत्र, ७% आवादि नहुने जमिन, १२% घाँसे मैदान, ११% सुख्खा जङ्गल, १०% खेतियोग्य जमिन र २१% नदीनालाले ओगटेको पाइन्छ। नेपालको जम्मा जमिनमध्ये १७% जमिन तराई वा मधेसमा पर्दछ। त्यसमध्ये ४९% जमिन खेतियोग्य छ। त्यसैगरी पहाडमा ६३% भूमि ओगटेको छ भने त्यसमध्ये ४०% खेतियोग्य छ, हिमाली क्षेत्रले ओगटेको २०% मध्ये ११% मात्र खेतियोग्य छ।

२००४ को जनगणना अनुसार ७०% भन्दा बढी किसानसँग आधा हेक्टरभन्दा कम जमिन छ। नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २५% जनता भूमिहीन अवस्थामा छन्। ५% धनीहरुको हातमा ३७% जमिन र ४७% सँग

राष्ट्रिय अर्थतन्त्र जनजीवनको सवालमा

राष्ट्रिय जनगणना २०५८ र कृषि गणनाको रिपोर्टअनुसार राष्ट्रिय आयमा ४४-४२.५% सम्म सहयोग कृषिले पुऱ्याएको छ। कृषिले रोजगारीमा ८१% र निर्यात आयमा ८२% ले सहयोग पुऱ्याएको छ। हाम्रो देशका अधिकांश उद्योगधन्दा कृषिमै आधारित भएको हुनाले कृषि उत्पादन बढाउन त्यहाबाट फाइदा लिन भूमिको उचित व्यवस्थापन गर्नु मुख्य काम हुन जान्छ। परम्परागत सोच वा यथास्थिति विचारबाट यो प्रक्रिया अगाडि जान सक्दैन। परिवर्तनकारी विचार राजनीतिक इच्छाशक्तिबाट मात्र आमूल परिवर्तन गरी नेपालको भूमि व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।

मधेशी समुदायका समस्या

२ सय ३८ वर्षअघि गोरखाको राज्य विस्तार गर्ने क्रममा पृथ्वीनारायण शाहले सिङ्गै नेपालमाथि एकिकृत सामन्ती राज्य प्रणाली थोपार्ने काम गरे। यो हिन्दू उच्च जातीय, पहाडिया पुरुष प्रधान खसहरुको जातीय र वर्गीय राज्य थियो। यसको चरित्र एकात्मक केन्द्रकृत रहेको छ। गोरखा राज्य विस्तार गर्ने क्रममा मधेसका राज्यहरु सिम्रौनगढ, बारा, गढवनीली, सिरहा, विजयपुर, सुनसरी आदि पनि परे। यो प्रक्रियासँगै देशमा रहेको प्राकृतिक स्रोतसाधन, जातीय, भाषिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यता र राजनीतिक अधिकारमाथि एकात्मक सामन्ती तत्वहरुले कब्जा जमाए। त्यहीँबाट मधेसी समुदायमाथि सामन्ती शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार र वर्गीय शोषण शुरु भयो।

काठमाडौँबाट केन्द्रित पहाडे खस शासकहरुले नेपालका उत्पीडित, मधेसी, दलित र जाति जनजातिको स्थानीय स्रोतसाधन र राजनीतिक अधिकार कब्जा गर्दै एक जातीय राज्य संरचना निर्माण गरे। सामन्ती थिचोमिचो र क्षेत्रीय भेदभाव त्यसका परिणति हुन्। मधेशी समुदायले भोग्नुपरेको

राजनीतिक भेदभाव र पक्षपातपूर्ण व्यवहार एकात्मक सामन्ती राज्य व्यवस्थाको उपज नै हो । राज्यसत्ताको प्रमुख अङ्ग कार्यपालिका, न्यायपालिका, व्यवस्थापिका, नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी, जनपद प्रहरी आदि ठाउँमा मधेसी समुदायको न्युन उपस्थिति त्यसकै अभिव्यक्ति हुन् । उनीहरूलाई कहिल्यै उच्च तहमा पुग्न नदिने नीति अङ्गालिएको छ । एकात्मक सामन्ती राज्य प्रणालीलाई सहयोग पुग्नेगरी राज्य प्रणालीलाई आर्थिक क्षेत्रमा पहिले सामन्ती आर्थिक नीति लादने काम गर्‍यो । तराईका अधिकांश उर्वर भूमि उत्पादनमाथि हैकम जमाउन जागिर, विर्ता, बक्सिस, नजरना, बक्स, दाम, दाइजो, मठ, मन्दिर, गुठी आदिका नाममा वितरण गर्‍यो । दलितहरूका सन्दर्भमा जङ्गबहादुर राणाले १९१० मा मुलुकी ऐन बनाएर दलितहरूले जमिन राख्न नपाउने, सम्पत्ति राख्न नपाउने कानून नै बनाए । यदि राखियो भने ८ र ९ वर्षको कैदको व्यवस्था गरियो । त्यस्तो कडा ऐन कानून बनाएपछि अधिकांश दलितहरूको सम्पत्तिमा शोषण दमनको नीति अख्तियार गरी आर्थिकरूपमा बन्देज लगाउने काम भयो । इतिहासको त्यो दिनलाई दलितहरूले कालो दिनका रूपमा लिने गरेका छन् । जो सामन्ती एकात्मक राज्य व्यवस्थाको नजिक भएर चाकरी, दलाली गर्नेहरूसँग ज्यादा जमिन हुने गरेको देखिन्छ । २००७ सालपछि आजसम्म भूमि व्यवस्थासम्बन्धी जति ऐन कानून बनाइयो, तीबाट सबै हुनेखाने सामन्तकै पक्षपोषण भएका छन् । गरीब भूमिहीन, सुकुम्बासीको हकहितमा बनेका छैनन् ।

राज्यको तर्फबाट भूमिसुधारसम्बन्धी व्यवस्थापनमा भएका प्रयासहरू

२००७ सालदेखि २०६४ सम्म फड्को मार्नेखालका न राजनीतिक पार्टीहरूका तर्फबाट न त राजनीतिक पार्टीहरूले निर्माण गरेको सरकारको तर्फबाट नै नयाँ ऐन कानून बनाएर भूमि व्यवस्थापनमा कुनै किसिमबाट पहलकदमीका प्रयास भए । समयअनुसार भूमिसम्बन्धी दर्जनौं आयोग गठन भएका देखिन्छ । जस्तै- भूमि जाँच कमिसन २००८, भूमिसुधार कमिसन २००९, विर्ता उन्मूलन ऐन २०१६, भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१, गुठी संस्थान ऐन २०३३, मालपोत ऐन २०३४ । भूमिसम्बन्धी ऐनमा ३ पटक संशोधन भएता पनि जोताहा किसान, मोही किसान, दर्तावाला मोही, कमैया, हलिया र भूमिहीनहरूको पक्षमा कुनै काम गर्न सकेको छैन । उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग २०५१, सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगहरू २०५१ र २०५६ मा

भूमिहीनलाई जग्गा दिने घोषणा गरे पनि काम गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउन सकेन । राजनीतिक इच्छाशक्ति नभएर आयोगमाथि आयोग बनाउँदै समस्यालाई यथास्थितिमै राख्ने काम भएको छ । २०६२/६३ को ऐतिहासिक जनआन्दोलनले निर्माण गरेको सरकार र त्यो सरकारले निर्माण गरेको अन्तरिम संविधान २०६३ मा पनि क्रान्तिकारी भूमिसुधार उल्लेख गर्नुपर्दथ्यो, त्यो हुन सकेन । राजनीतिक पार्टीका इच्छाशक्तिका कारण फरक विचार फरक दृष्टिकोणका कारण नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा क्रान्तिकारी भूमिसुधार दर्ता नभएर वैज्ञानिक सुधार शब्दावली थपेर मोही किसान, जोताहा किसान र कमैयाहरूको अधिकार कुन्ठित पार्ने काम भएको छ । नेपालको सन्दर्भ कस्तो छ भनेदेखि नेपाली समाज यथास्थितिवादसँग लामो समयदेखि सङ्घर्ष गर्दै आइरहेको छ । अहिले पनि नेपाली समाज अग्रगामी राजनीतिक विचारसाथ आफ्नो आफ्नो ठाउँबाट सङ्घर्ष गरिरहेको अवस्थामा छन् । यो नेपाली समाजको सङ्घर्ष कुनै टुङ्गोमा पुग्ने अवस्था देखिरहेका छैनौं । फेरि पनि हाम्रो क्रान्तिकारी विचारधाराको वरिपरि बन्ने सरकारले भूमि व्यवस्थापनमा के/कस्तो भूमिका खेल्छ भन्ने कुरा हेर्न बाँकी छ । साँच्चै नयाँ नेपाल बनाउने अठोट बोकेका राजनीतिक पार्टीहरूले गरिबी, भोकमरी, भूमिहीनता, मोही किसानका समस्या समाधान गर्न सकिँदैन भने नयाँ नेपाल बन्न सक्दैन । नेपालमा जुनखालको भूमि व्यवस्थापन भएको छ, यो समस्यालाई यथास्थितिमा नै राखेर गयो भने नयाँ नेपालको कल्पना गर्न सकिँदैन भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

समाधानका उपायहरू

- (१) नेपालमा लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आएका नागरिकलाई नेपाली नागरिकता, वास्तविक नागरिकलाई नागरिकता वितरण गर्नुपर्दछ ।
- (२) एकात्मक प्रणाली अन्त्य गरी सङ्घीय प्रणाली शुरु गर्नुपर्छ ।
- (३) राज्यको पुनः संरचना गर्न जातीय, वर्गीय भाषा सबै जातजातिका समानुपातिक प्रतिनिधि हरेक निकायमा समावेशी समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था ।
- (४) मधेसमा क्रान्तिकारी सुधार नगरी मधेसको समस्या हल हुँदैन । राजनीतिकरूपमा सङ्घीय स्वायत्त शासन व्यवस्था गरी स्थानीय स्रोतसाधनमा पकड कायम गर्न क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरी 'जसको जोत, उसको पोत' को सिद्धान्तका आधारमा काम अगाडि बढाउनुपर्दछ ।

- क) जमिनमा जसले खनजोत गर्दैन, उसको जमिनको स्वामित्व बाँकी रहँदैन ।
- ख) जसले जमिनमा काम गर्दछ, कामको आधारमा उसको स्वामित्वको न्यायोचित वितरण गर्नुपर्दछ ।
- ग) जमिनमा जोताहा, मोहीको स्वामित्व रहने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- घ) गरीब किसान, हरुवा, चरुवा, हलिया, कमैया, भूमिहीनका लागि बसोबासको प्रबन्ध मिलाउनु र उनीहरूको सम्पूर्ण ऋण मिनाहा गर्ने घोषणा गर्नुपर्दछ ।
- ङ) कृषि मजदूरहरूको न्यूनतम ज्याला र वर्षभरको कामको कानूनी व्यवस्थाको ग्यारेन्टी गर्नुपर्दछ ।
- च) हदबन्दीभन्दा बढी जमिनलाई राष्ट्रियकरण गरी गरीब, दलित, कृषि मजदूर र भूमिहीन किसानलाई २० वर्षे लिजमा दिनुपर्दछ ।
- छ) बाँभो राख्ने जमिनमाथि ३ गुना मालपोत लगाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ज) सहकारी र सामूहिक खेतीलाई राज्यका तर्फबाट विशेष सहूलियत दिनुपर्दछ ।
- झ) राज्यले सीपमूलक, रोजगारमूलक, जीविकोपार्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- ञ) राज्यका तर्फबाट अल्पकालीन दीर्घकालीन योजनाहरू ठोसरूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

अन्त्यमा.

भूमि व्यवस्थापन नगर्नु भनेको देश विकास नगर्नु हो । नेपालको अर्थतन्त्र नै कृषि प्रणालीमा आधारित छ । यसलाई विकास नगरिकन मधेसको विकास हुन सक्दैन किनकि मधेस वा तराईलाई अन्नको भण्डार मानिन्छ तर उत्पादन र लागतलाई हेर्दा भने दिन/प्रतिदिन ह्रास हुँदै गइरहेको अवस्था छ भने अर्कोतिर राज्यले पनि ठोसरूपमा कदम चाल्न सकेको स्थिति छैन । जमिनमा श्रम गर्नेहरू वा जमिन जोत्नेहरूलाई जमिनको मालिक बनाउनुपर्छ, प्राकृतिक स्रोत साधनमा सबैको समान अधिकार हुनुपर्दछ । भूमिको असमान वितरण प्रणालीले के देखाउँछ भने कसैलाई सयौं विघा कसैलाई एक टुक्रा पनि भूमि नहुनु जमिनमा श्रम गर्ने हलिया, हरुवा, चरुवा, कमैया,

मोही किसान, भूमिहीन राज्यले राखिराख्नुपर्ने, कसैले जमिनलाई सुखा बनाउने, बाँभो राख्ने, नउब्जाउने, यसले पनि के देखाउँछ भने जमिन बाँभो सुखा राखेर के फाइदा ? क्रान्तिकारीको नाम लिनासाथ तराई, पहाड र हिमालका ठूला जमिनवाला, भूमिपतिवाला एकदमै डराउँछन् किनकि उनीहरूले यतिमात्र बुझेका छन् कि क्रान्तिकारी भूमिसुधार हुँदा हाम्रो सबै जमिन खोसिन्छ । तर जमिनको उपभोग वैज्ञानिक किसिमले वितरण गर्नुपर्छ । जसले जमिनमा खेती गर्छ वा परिश्रम गर्छ, तिनीहरूको हातमा जमिन जानु भनेको देशका लागि ठूलो हितमा हुनेछ ।

बाँभो राख्ने, खेतमा परिश्रम नगर्ने मान्छेहरूलाई जमिनमा राखेर के फाइदा ? कुनै फाइदा देखिरहेका छैनौं । उल्टै देशमा गरिबी, भोकभोकै मर्नेहरूको सङ्ख्या पनि कहिलिँलाग्दो छ । त्यसैले देशलाई विकासतर्फ लानुपर्दछ । नेपालमा भूमि व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । यसमा राज्यले ठूलो लगानी गर्नुपर्दछ । देशको कुल बजेटमध्ये ८०% कृषिमा नै लगानी गर्दा भन्नु राम्रो हुन्छ । राजनीतिक पार्टीहरूको घोषणापत्रमा, पार्टीको नारामा क्रान्तिकारी कुराहरू लेख्ने गर्दछन् । नेपालको सन्दर्भमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको कुरा गर्ने, पार्टीको नारा बनाउने अधिकांश कम्युनिष्ट पार्टी देखिन्छन् तर सरकारमा जानेबित्तिकै त्यो नारालाई पाखा लगाउने काम गर्नुहुन्छ । अब भन्न सकिँदैन । हुन पनि सक्तछ तर भयो भने हाम्रो देशको समग्र राजनीतिक विकास, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्न सकिँदैन । त्यसैले राजनीतिक इच्छाशक्ति लिएर अगाडि बढ्यो भने आर्थिक असमानता, गरिबी भोकमरीलाई कम गर्न सक्छौं । फेरि पनि पुरानैखालको भूमिसुधारको संरचनामा रहेर अबको समस्या हल हुँदैन, क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरेर समग्र नेपालको भूमिलाई ठीकसँग वैज्ञानिक आधार बनाएर न्यायोचित वितरण गरी उचित व्यवस्थापन गर्दा नै नयाँ नेपालको आधार बन्न सक्छ, अहिलेको द्वन्द्व र मानवअधिकारको स्थितिलाई सामाजिक रूपान्तरण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ । भै-भगडा र मुद्दामा पनि कमी ल्याउन सकिन्छ किनकि भूमिसम्बन्धी नै अहिले ७०% मुद्दा छन् । भूमिको न्यायोचित वितरण गर्नुका साथै सम्पत्तिमा पनि हदबन्दी लगाउनुपर्दछ अनिमात्र आर्थिक समानताको दिशातिर जान सकिन्छ ।

भूमिहीनको समस्या समाधान : कति सहज, कति असहज ?

- जितेन्द्र खड्गा

पृष्ठभूमि

नेपाल कृषिप्रधान देश हो । यहाँका अधिकांश बासिन्दा कृषि पेशामा नै आश्रित छन् । कुनै समयमा कृषि नै मुलुकको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डका रूपमा थियो । तर सरकारी उदासिनता र वातावरणमा आएको परिवर्तनसँगै कृषि पेशा धरासायी बन्दै गएको छ । राणाकालसम्म कृषिबाट आएको कर नै मुलुक धान्ने आधार थियो । त्यसवेला सरकारीस्तरबाट कृषिलाई तत्कालीन आवश्यकताअनुसार निकै ध्यान पनि दिएको पाइन्छ तर मुलुकमा औद्योगिक विकासको क्रम शुरुवात्सँगै वा सरकारले औद्योगिक क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रबाट कर पाउन थालेपछि कृषि पेशाप्रति उदासिनता देखाउन थालेको छ । आज कृषि क्षेत्र क्रमशः धरासायी बन्दै गएको छ ।

कृषि पेशाको आधारभूत कुरा नै जग्गा भए पनि यसको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको छैन । कृषि पेशामा देखिएका विकृति र सरकारी उदासिनताले कृषि क्षेत्रलाई तहसनहस पारेको छ । कृषि व्यवसायीको प्रचुरतालाई उपयोग गर्न नसकेकाले राष्ट्रको समग्र विकास हुन नसकेको तथ्यलाई सरकार वा राजनीतिक दलहरूले बेलाबखत सम्झने गरेका छन् । दलहरूको कृषिप्रति बयानबाजी राजनीतिक र चुनावी नारामा मात्र सीमित रहन गएकोले कृषि क्षेत्रको विकास सम्भव हुन सकेको छैन । कृषि क्षेत्रको विकास हुन नसक्नुमा आजका राजनीतिक दलहरूको दोषमात्र भन्न मिल्दैन ।

तर, नेपाल देश बन्नुभन्दा पहिलेबाट शुरु भएको भूमिमा असमान नीतिलाई अग्रगामी भन्ने दलहरूले पनि सुधारका ठोस प्रयास गरेको पाइँदैन । सक्रिय राजतन्त्रमा भूमिसुधारको कुनै पहल भएको पाइँदैन । तर पञ्चायती व्यवस्था

र प्रजातन्त्रमा भूमिसुधारका केही नीति बनाइए पनि त्यसको ठोस कार्यान्वयन हुन नसक्दा यो समस्या यथावतै छ ।

मुलुक अब लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक भइसकेको र नयाँ नेपालको नयाँ संविधान बन्न लागेको अवस्थामा भूमिसुधारको समस्याले पनि स्थान पाउने पछि । भूमिमा विद्यमान असमानताको अन्त्य हुने पछि । भूमिलगायतका प्रकृतिक स्रोत साधनमा सबैको पहुँचको ग्यारेन्टी हुने पछि ।

भूमिसम्बन्धी नीतिको विकासक्रम

तत्कालीन राजा जयस्थिति मल्लको पालामा कृषिबाट कर सङ्कलन गर्न भूमिसुधारसम्बन्धी नीति ल्याएको पाइन्छ । राज्य सञ्चालनार्थ कर सङ्कलनको एक मात्र स्रोत कृषि भएकाले त्यसका लागि भूमि नापीको थालनी गरिएको थियो । त्यसवेला जग्गाको नापी मुठी, माना पाथीको आधारमा गरिन्थ्यो र त्यसैको आधारमा कर सङ्कलनको नीति बनाइएको थियो । किसानले जोतभोग गर्ने जग्गामा कति मुठी माना वा पाथी बीउ छरिन्छ, उनीहरूसँगै सोही अनुपातमा कर सङ्कलन गर्ने गरिन्थ्यो ।

यसपछि, शाहवंशीय राजा गिर्वाणयुद्धको पालामा जग्गाको लम्बाई चौडाईको आधारमा पहिलो पटक नापी गर्ने कार्य शुरु भएको थियो । त्यसवेलासम्म सबै जग्गामा स्वामित्व सरकारकै हुने गर्दथ्यो । जोतभोग गर्ने अधिकारमात्र किसान वा जनतालाई हुन्थ्यो । आफ्नै जग्गा नभएकोमा त्यसवेला कसैलाई अफसोच पनि थिएन । जग्गामा उब्जाउनुभन्दा अरु कुनै उपयोग पनि त्यसवेला थिएन । मुलुकमा औद्योगिक विकासको क्रम शुरु हुन थालेपछि वि.सं. २००१ मा पहिलो पटक नापीअनुसार नक्सा बनाउने कार्य शुरु भएको थियो । २०१८ सालमा यो अभियान देशभर लागू गरियो । त्यसवेला भोगचलन गर्ने र उब्जाउन सक्ने आधारमा सम्बन्धित व्यक्तिको नाउँमै नापी नक्सा दिने गरिन्थ्यो । भूमि प्राकृतिक स्रोत र साधन हो, त्यसमा सबै नागरिकको अधिकार हुनुपर्छ भन्नेमा शासकको ध्यान गएन । त्यतिबेला नै भूमिमा शासन अधिकारको शुरुवात् भयो । टाठाबाठाहरूले अधिकांश जग्गा आफ्नो नाममा नापी गराए । गरीब, दलितहरू भूमिहीन बन्न पुगे ।

पहिलो नापी सम्पन्न भएलगत्तै भूमिको असमान वितरणबाट मुलुकका जनतामा गरीब र धनी दुई वर्गबीच ठूलो खाडल भएको तत्कालीन शासकहरूले महसुस गरी २०२१ सालमा पहिलो पटक भूमिसुधार लागू गरियो । २५ विघा खेतीयोग्य र ३ विघा बास गरी २८ विघाभन्दा बढी

जग्गा कसैले राख्न नपाउने नीति तत्कालीन सरकारले बनायो । त्यसअन्तर्गत मुलुकमा जग्गाको ठूलो अंश सरकारले अधिकरण गरेको थियो । तर अधिकरण गरेको जग्गा गरीब, दलित, भूमिहीनलाई वितरण गरिएन । बरु टाठाबाठाले शासक वर्गलाई खुशी पारेर दानदातव्यस्वरूप लिए ।

गरीब-धनीबीच खाडल बढ्दै गएपछि त्यसलाई कम गर्ने निहुँमा शासकहरूले असमान भूमि वितरणमा सुधार ल्याउनुको साटो यी दुई वर्गबीचको सङ्घर्ष चर्काउने काम गर्‍यो । मोहियानी हक लागू गरेर । जग्गा कमाउन दिएका धनीहरूको जग्गामा गरीबहरूले मोहियानी हक कायम गरेपछि जमिन्दार र कामदारबीचको दूरी बढ्दै गयो । कृषि उत्पादकत्वमा हास आउने क्रम पनि त्यसबेलादेखि नै शुरु भयो । यी दुई समूहबीच बढ्दै गएको द्वन्द्वलाई यत्तिकैमा पनि थाम्न दिइएन । तत्कालीन शासकले मोहियानी हक कायम गराउने निहुँमा जमिन्दारको अनुपस्थितिमा मोहीलाई मात्र राखेर जग्गा नापी गर्ने काम भयो । मोही गरीबलाई यो जग्गा कसको हो भन्दा त्यति सचेत नभएका ती गरीबहरूले काठमाडौंको असनको बाजेको, सहरको बाजेको भनेपछि सोही लेखियो र जग्गामा विवाद कायम गराउने काम भयो । २०५१ सालमा बनेको एमालेको ९ महिने शासनकालमा भूमिसुधारको विषयलाई गम्भीरपूर्वक उठाइएको थियो । यस विषयमा गम्भीर छलफल र समाधानका लागि केशव बडालको संयोजकत्वमा भूमिसुधार आयोग नै गठन भयो । बडाल आयोगको प्रतिवेदन सरकारलाई पेस त गरियो तर न अहिलेसम्म सार्वजनिक भयो, न त लागू नै । बडाल प्रतिवेदन सार्वजनिक नभए पनि त्यस आयोगमा सल्लाहकार रहनुभएका एक जना नापी विभागका निर्देशकका अनुसार नेकपा एमाले पार्टीले दिएको चुनावी भाषणअनुसार भूमि व्यवस्थापनको सुभाब त्यसमा दिइएको छैन । बडाल प्रतिवेदनमा ३ हेक्टर (करिब साढे ४ विघा) को हदबन्दी कायम गरिएको छ । हदबन्दीभन्दा बढी जग्गा कायम राख्ने व्यक्तिको बढी जग्गा अधिकरण गर्दा धनीलाई उचित मुआब्जा दिइने व्यवस्था बडालको प्रतिवेदनमा सिफरिस गरिएको छ । यसरी जग्गाको परिमाण र जनसङ्ख्याको अनुपात हेर्दा साढे ४ विघाभन्दा बढी जग्गा कसैको नाममा देखाउन गाह्रो पर्छ । पाए पनि मुआब्जा दिएर अधिकरण गर्न राज्यको आर्थिक अवस्थाले गर्दा असम्भव जस्तै देखिन्छ ।

यसपछि नयाँ भूमिसुधारको माग मुलुकभित्र बढ्दै जाँदा प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको सरकारले २८ विघाको हदबन्दीलाई घटाएर ११ विघा कायम गर्‍यो । त्यसबेला पनि सरकारले जग्गा अधिकरण गर्न सकेन र भूमिहीनहरूको समस्या यथावत् नै रह्यो ।

भूमिसुधारसम्बन्धी दलहरूको नीति :

अहिले मुलुकमा गणतन्त्र आइसकेको छ र नयाँ संविधान बनाउन जनताद्वारा संविधानसभा गठन भइसकेको छ । संविधानसभामा राजनीतिक दलहरूले प्रप्त गरेको हैसियतमा यस देशका सबै वर्गको योगदान छ । तर यसमा गरीब, दलित, भूमिहीनहरूको महत्वपूर्ण योगदानलाई कसैले बिसन्तुहुँदैन । सम्पन्न र सभ्रान्त वर्गले अनेकन आशामा दलहरूलाई सघाएका होलान् । तर हालै सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनमा दलहरूले बाँडेका आश्वासनमा गरीब, दलित, भूमिहीनहरू विशेष आशावादी हुनु स्वाभाविक नै हो । चुनावी प्रचारका क्रममा अधिकांश दलहरूले क्रान्तिकारी भूमिसुधारको कुरा गरेर 'जसको जोत उसको पोत' गरीब दलितहरूका लागि अति कर्णप्रिय भाषा र आश्वासन बाँडेका थिए । तर विगतभै भूमिसुधारसम्बन्धी दलहरूमा ठोस प्रतिबद्धता देखिँदैन । दलहरूको चुनावी भाषा र सो पार्टीको घोषणापत्रमा भूमिसुधारसम्बन्धी नीति फरक देखिएको छ वा भन्नुपर्दा प्रष्ट छैन । कतिपय दलहरूको घोषणापत्र त भूमिसुधार जस्ता महत्वपूर्ण विषयमा मौन रहेको पाइन्छ ।

कुन दलको घोषणापत्रमा के भनिएको छ :

मुलुकमा गरीब, दलित र भूमिहीनको सङ्ख्या उलेख्य भएकाले सबै राजनीतिक दलहरूका लागि यी समूहको चुनावी सन्दर्भमा महत्व स्वाभाविकरूपमा बढेर जान्छ । चुनावी अभियानमा दलहरूले यी वर्गलाई लक्षित गरी भूमिसुधारको विषयलाई स्वाभाविक तथा अस्वाभाविकरूपले बढी जोड दिएका हुन्छन् । तर संविधानसभाको निर्वाचनका क्रममा नेकपा माओवादी पार्टीले आफ्ना चुनावी घोषणापत्रमा भूमिसुधारको विषयलाई अरु दलहरूको तुलनामा बढी स्थान दिएको छ । माओवादीले यस विषयलाई केही प्रष्ट्याउन खोजेको छ र ठोसरूपमा पनि राखेको छ, तर त्यसमा आउने जटिलताहरूबारे माओवादीले पनि प्रष्ट पार्ने काम गरेको छैन । भूमिसुधारको विषयलाई नेपाली काङ्ग्रेस, ने.क.पा.एमाले, जनमोर्चा नेपाललगायतका पार्टीले पनि आफ्ना घोषणापत्रमा स्थान दिएका छन् । यसपछि भूमिसुधार शब्दले मधेस वा तराई क्षेत्रसँग बढी सम्बन्ध गाँसिन्छ । त्यो स्वाभाविक पनि हो किनभने उब्जाउ जग्गा मधेसमा नै छ । तर मधेसवादी दलहरूमध्ये सबैभन्दा ठूला दल मधेसी जनअधिकार फोरम, नेपालको चुनावी घोषणापत्रमा यसबारे केही उल्लेख छैन ।

- **नेकपा माओवादी**

- मुलुकको समग्र विकासको मुख्य आधार कृषिलाई मानिएको छ । कृषिमा अद्यावधि रहेको सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धका सबै रूपलाई समाप्त गरी जमिन जोत्नेको, सिद्धान्तका आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरिनेछ ।
- गैरहाजिरी जमिन्दारी अन्त्य गरी वास्तविक जोताहा, मोही, मुक्त कर्मैया, भूमिहीन किसान र गरीब किसानलाई निशुल्क वितरण गरिनेछ । तराई, पहाड र हिमालमा फरक फरक हदबन्दी लागू गरिनेछ ।
- निर्वाहमुखी कृषि क्षेत्र परिवर्तन गरी व्यावसायिक कृषिमा रूपान्तरण गरिनेछ ।

भूमिसुधारको अन्तरनिहित विषय उत्पादकत्व बढाउने विषयमा योजनाहरु प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा साना किसानलाई सहकारीमा सङ्गठित गरिनेछ । आधुनिक ढङ्गले खेती गर्ने, बाली विविधीकरण गर्न व्यावसायिक खेती गर्न प्रोत्साहित गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । कृषि क्षेत्रमा ऋण कर्जा विकास र विस्तारका लागि कृषि विकास बैंकका अलावा भूमि विकास बैंक, लघु तथा घरेलु विकास बैंक आदि स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको छ ।

- **नेपाली काङ्ग्रेस :**

- भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि र साधन प्रयोग बढाउने गरी भूमिसुधार र भू-उपयोगको वैज्ञानिक नीतिबारे राष्ट्रिय सहमति कायम गरिनेछ ।
- कृषि क्षेत्र र किसानहरुको जीवनस्तरमा सुधारका लागि राष्ट्रिय अभियान केन्द्रित गर्न कृषि विकासको १५ वर्षीय दीर्घकालीन योजना लागू गरिनेछ ।
- न्युन आयका कृषि ऋणीहरुलाई ऋण सहूलियत प्रदान गरिनेछ । कृषिलाई पूर्ण व्यवसायीकरण गरिनेछ ।
- जमिन, जङ्गल, जडिबुटी र जैविक विविधता आदिको प्रयोग र संरक्षणलाई किसानको नैसर्गिक अधिकार मानिनेछ ।

- **नेकपा एमाले :**

- नेकपा एमालेले पनि क्रान्तिकारी भूमिसुधार भने पनि वैज्ञानिक भूमिसुधार र कृषि व्यवसायीकरण गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ । माओवादीभन्दा केही वस्तुनिष्ठ भई एमालेले आफ्नो घोषणापत्रमा यससम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गरेको छ ।
- विगतको उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग तथा भविष्यमा बन्ने आयोगको सिफारिससमेतका आधारमा वैज्ञानिक भूमिसुधारको व्यवस्थापन र वितरण तथा उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
- गरीब, मुक्त कर्मैयालगायत् भूमिहीन सुकुम्बासीलाई जमिनको मालिक बनाइनेछ । कृषि सेवाहरुको व्यवस्थापनमा सहकारी नीति प्रोत्साहित गरिनेछ ।

- **जनमोर्चा नेपाल :**

- जसको जोत उसको पोतका आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरिनेछ ।
- राजा, राजपरिवार, ठूला जमिनदार, गुठी विर्ता वा कसैको पनि हदबन्दीभन्दा बढी जमिन क्षतिपूर्तिसहित राष्ट्रियकरण गरी सुकुम्बासी, कर्मैया, हरुवाचरुवा आदिलाई उत्पीडित जाति वर्गका आधारमा वितरण गरिनेछ ।
- कृषि व्यवसायीलाई साभ्ना, सामुदायिक र निजी गरी तीन प्रकारको उत्पादन प्रणाली लागू गरिनेछ ।
- भूमिको खण्डीकरणलाई रोक्न विशेष प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- कृषिमा विशेष सहूलियत ऋण तथा अनुदान नीति लागू गरिनेछ ।

- **मधेसी जनअधिकार फोरम, नेपाल :**

फोरमले चुनावी घोषणापत्रमा भूमिसुधारसम्बन्धी नीति सार्वजनिक गरेको पाइँदैन । तर फोरमका प्रवक्तासमेत रहनुभएका सह-अध्यक्ष जयप्रकाश गुप्ताले कृषिलाई राष्ट्रको विकासको मेरुदण्ड भन्दै भूमिसुधारको आवश्यकता औल्याउनुभएको छ । उहाँले भूमिसुधारबारे

अन्य पार्टीले अघि सारेको नीतिभन्दा फरक रहेको बताउनुभयो । उहाँका अनुसार भूमिमा मात्र हदबन्दी हुनुपर्ने फोरमको धारणा छ । भूमिसुधारको अन्तर्निहित भावना कृषि उत्पादकत्व बढाउनु हो । तर मुलुकको उब्जाउ जग्गाको क्षेत्रफल र कुल जनसङ्ख्याका आधारमा वितरण गर्दा उत्पादकत्व बढ्नुको सट्टा घट्न सक्छ । यस अवस्थामा मुलुकको विकास क्रम अगाडिभन्दा पछाडि जाने खतरा छ ।

दलको प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनको समस्या :

दलहरूको भूमिसुधारसम्बन्धी प्रतिबद्धता विगतका चुनावी भाषण र प्रतिबद्धताभन्दा धेरै फरक देखिँदैन । गरीब, दलित, मुक्त कर्मैया, भूमिहीन जस्ता विपन्न वर्गको कर्णप्रिय नारावाहेक कार्यान्वयनको ग्यारेन्टी भएको पाइँदैन । किनभने यी दलहरूकै सहभागिता र सहमतिमा लेखी लागू गरिएको अन्तरिम संविधानमा पनि विगतभन्दा व्यक्तिले निजी सम्पत्ति आर्जन गर्न वा राख्ने हक प्रदान गरिएको छ । सार्वजनिक उपयोगवाहेक कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति राज्यले अधिकरण गर्न पाउने छैन । सार्वजनिक उपयोगका लागि कसैको सम्पत्ति अधिकरण गर्नुपरेमा मुआब्जा तिरेर मात्र राज्यले पनि अधिकरण गर्न पाउने व्यवस्था संविधानले पनि ग्यारेन्टी गरेको छ ।

अन्तरिम संविधान लेख्दा र लागू गराउँदा फोरमलगायतका केही नयाँ दलवाहेकका प्रतिनिधि अन्तरिम संसदमा उपस्थित थिए । यस अवस्थामा बिना क्षतिपूर्ति जमिन अधिकरण गर्ने र निशुल्क वितरण गर्ने केही दलहरूको प्रतिबद्धतामा इमान्दारी देखिँदैन ।

जनसङ्ख्या र भूगोलका आधारमा भूमिको अवस्था :

भूमिसुधारको कुरा गर्दा भौगोलिक विविधता र जनसङ्ख्याको घनत्वका आधारमा पनि हेर्नु आवश्यक छ । मधेशमा आदिवासी जनसङ्ख्या लगभग यथास्थानमा छ । तर पहाडबाट बृहतरूपमा भएको बसाईसराईका कारण जङ्गल विनास हुने क्रम तराईमा व्यापक छ । सन् १९५२/५४ मा मधेशको जनसङ्ख्या पुरै मुलुकको तुलनामा ३५.२% थियो, हाल ४६.७% प्रतिशत पुगेको छ । तर जमिन भने मुलुकको कुल भूमिको २३.१% छ । यसको भण्डै ६५% जग्गा मात्र उब्जाउ छ । सन् १९८१ को जनगणनाको आधारमा प्रतिव्यक्ति जग्गा अनुपातका आधारमा ५ तहमा विभाजन गरिएको छ ।

प्रतिव्यक्ति जग्गा (हेक्टर)	जिल्ला सङ्ख्या	जिल्लाहरू
०-४ हेक्टर	४	पहाडी : मुस्ताङ, मधेसी : कैलाली, बर्दिया, कपिलवस्तु
४-५ हेक्टर	१८	पहाडी : हुम्ला, मुगु, डोल्पा, सोलु, सङ्खुवासभा, जाजरकोट, धनकुटा, तेह्रथुम, पाँचथर, इलाम मधेस : कन्चनपुर, बाँके, दाङ, रुपन्देही, सिरहा, सप्तरी, सुनसरी, भापा
५-६ हेक्टर	२७	पहाडी : बझाङ, रसुवा, जुम्ला, ताप्लेजुङ, डडेल्धुरा, डोटी, अछाम, दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, रोल्पा, रुकुम, सिन्धुली, रामेछाप, उदयपुर, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, भोजपुर मधेसी : नवलपरासी, चितवन, पर्सा, बारा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, मोरङ
६-१० हेक्टर	२२	पहाडी : दार्चुला, बाजुरा, कालिकोट, मनाङ, सिन्धुपलान्चोक, दोलखा, बैतडी, अर्घाखाँची, प्युठान, गुल्मी, पाल्पा, तनहुँ, बाग्लुङ, गोरखा, धादिङ, नुवाकोट, मकवानपुर
१० भन्दा बढी हेक्टर	४	काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर र काभ्रे

उपयुक्त तालिकाबाट स्पष्ट हुन जान्छ कि मानिस-जग्गाको अनुपातमा मधेसका जिल्लाको तुलनामा प्रतिमानिस हेक्टर जग्गा हुनेमा पहाडी जिल्लाको सङ्ख्या बढी छ ।

सप्तरी जिल्लाको सन्दर्भमा हेर्दा पोखरी, सार्वजनिक जलाशयसमेत गरी खेतियोग्य कुल जग्गाको क्षेत्रफल ८६ हजार हेक्टर छ । जबकि यस जिल्लाको जनसङ्ख्या ६ लाखको हाराहारीमा पुगेको छ । घरधुरीकै कुरा गर्दा भण्डै डेढ लाखको सङ्ख्यामा छ । यसमा भूमिहीनमात्रको घरधुरी सङ्ख्या ३४ हजार १४६ रहेको छ । उत्पादकत्वको वर्तमान औसत दरका आधारमा खेती पेसामै आश्रित हुन प्रतिव्यक्ति १५ कठ्ठा जग्गा चाहिन्छ । खान अनाज

मात्रै चाहिने परिवारका प्रतिव्यक्तिलाई १० कठ्ठा जग्गा आवश्यक पर्दछ । तर सप्तरीको वर्तमान परिस्थितिमा उपलब्ध जग्गाको क्षेत्रफलका आधारमा प्रतिव्यक्ति विभाजन गर्दा ४.३ कठ्ठा जग्गा पर्दछ ।

भूमि अधिकार र उत्पादकत्व :

भूमिसुधारबारे राजनीतिक दलहरूले विभिन्न नारा दिए पनि यसको अन्तर्निहित भावना भने उत्पादकत्व नै बढाउने हो । रूढीवादी वा परम्परागत कृषि अन्त्य गरी व्यावसायिक खेतीतर्फ किसानलाई आकर्षित गरी राष्ट्रको आवश्यकता पूरा गर्नुका साथै बढी राजस्व सङ्कलन गरी राष्ट्रको ढुकुटी बढाउने र सत्ता सञ्चालन गर्ने ध्येय पूरा गर्न दलहरूले भूमिसुधारको विषयलाई भूमिमा अधिकार र उत्पादनका दृष्टिकानले पनि हेर्नु आवश्यक छ ।

पहिलो भूमिसुधार मोहियानी हक र पछिल्लो भूमिसुधार लागू भएसम्म जग्गामा अधिकांश भू-पतिहरूकै स्वामित्व थियो । तर मुलुकमा २०४६ सालको जनआन्दोलन सफल भएपछि भूमिमा विपन्न परिवारको अधिकार बढ्न थालेको देखिन्छ । प्रजातन्त्र स्थापनापश्चात् जमिन्दार र हुनेखाने परिवार कृषिभन्दा अन्य रोजगारीतर्फ आकर्षित बन्दै गए र कृषि मजदूरहरू पनि औद्योगिक विकाससँगै अन्य पेशामा पलायन हुन थालेपछि कृषि मजदूरहरूको अभावमा कृषि पेशा त्याग्न जमिन्दारहरू विवश भए । उनीहरूले आफ्नो स्वामित्वको जग्गा उनीहरूकहाँ नै हरुवा चरुवा बसेकालाई बटैया वा मनखप (ठेक्का) आधारमा कमाउन दिए ।

२०५० सालमा वर्षे धान, चैते धान तथा गहुँ जस्ता खाद्यान्न बालीको उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर ३.५ रहेकोमा ०५२/५३ मा ३.५९/६० मा २ तथा ०६४/६५ मा १.९ हेक्टरमा झरेको पाइन्छ ।

बाली लगाउँदा जग्गाधनीले लागतमा सहयोग गरे पनि दिनानुदिन उत्पादकत्व घट्दै जानुले क्रान्तिकारी भूमिसुधारलाई निरुत्साहित गरिराखेको छ कि ?

निष्कर्ष :

हाम्रो मुलुकको भू-बनौटका आधारमा कृषि व्यवसायीकरण आवश्यक छ । राष्ट्रको समग्र विकासका लागि यो आवश्यक शर्त पनि हो । हाम्रो मुलुक आर्थिक सम्पन्नताका आधारमा पनि विभिन्न समूहमा विभाजित छ । गरीब, निम्नस्तर, मध्यमस्तरीय तथा धनी जस्ता समूह । गरीब तथा निम्नस्तरीय परिवारलाई माथि नउठाएसम्म राष्ट्र सम्पन्न हुन सक्दैन । यी दुई समूहलाई माथि उठाउन उनीहरूलाई कृषि पेशामा आकर्षित गराउनु आवश्यक छ । कृषिमा पहुँच बढाउन भूमिमा उनीहरूको अधिकार स्थापित गराउनु आवश्यक छ ।

सरकारले निश्चित हदबन्दी लागू गरी बाँकीको जमिन अधिकरण गरी स्वेच्छाले कृषि पेशा अङ्गाल्ने ती विपन्न समूहलाई वितरण गर्नु उचित होला । यसरी सरकारले अधिकरण गर्ने जग्गाको सरकारले उचित मुआब्जा दिनुपर्छ । सरकारले प्रदान गरेको जग्गा कमाउने अधिकार दिनुपर्ने तर बेचबिखन वा कृषि व्यवसायबाहेक अन्य प्रयोजनमा जमानत धरौटी राख्न वा लिन बन्देज गरिनु उपयुक्त होला । विश्वका कतिपय मुलुकमा सरकारले अधिकरण गरी जग्गा वितरण गर्दा कालान्तरमा विभिन्न पेशा, शिक्षा, तथा राजनीतिमा पहुँचका कारण गरीब तथा धनी वर्गको विकास हुँदै जाने र पछि आवश्यकता धान्न असहज हुँदै गएपछि गरीबले जग्गा बेच्दै जाने धनीले किन्दै भन् धनी हुँदै गएका उदाहरण छन् । छिमेकी मुलुक चीनमै पनि शुरुमा जग्गा अधिकरण गरी सहकारी खेती अवलम्बन गरिएको थियो तर पछि गरीब वर्गले आफ्ना आवश्यकता पूर्ति गर्न जग्गा बेच्दै गएपछि अहिले पुनः व्यक्तिलाई जग्गा राख्न खुला गरिँदै लगेको छ ।

यसरी सरकारी जग्गा प्राप्त गर्ने परिवारलाई कृषि बाली लगाउन सरकारले विशेष सहयोग गर्ने र आफ्नै जग्गामा कृषि व्यवसाय गर्नेलाई पनि सरकारले सहयोग गर्ने । किसानले उत्पादन गरेको वस्तुको न्युनतम लागत मूल्यमा उचित नाफा दिएर मूल्य निर्धारण गरी खरीद गरिदिने र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसम्मको पहुँच बनाइदिने ।

पार्टीले भूमिसुधारसम्बन्धी लिएको नीति चुनावी प्रचार सामाग्रीमा मात्र सीमित नराखी व्यवहारमा दृढतासाथ लागू गर्नु आवश्यक छ । प्रतिपादित नियमको इमान्दारीपूर्वक लागू हुन नसककै कारण विगतमा हदबन्दी र मोहियानी कायम गरे पनि भूमिसम्बन्धी समस्या न्युनीकरण हुन सकेन । २८ विधा हदबन्दी लागू भएको समयमा सप्तरीकै रुद्रनारायण सिंहलगायत्

कतिपय जमिन्दारसँग २२ सय विघाभन्दा बढी जग्गा रहे पनि उनीहरूको जग्गा अधिकरण हुन सकेको थिएन ।

अन्तमा, भूमिसम्बन्धी एक जना जानकार एवं भूमिसुधार तथा नापी विभागका महानिर्देशकसमेत भइसक्नुभएका रामनरेश सिंहको भनाईमा उत्पादकत्व बढाउन जमिनको विभाजन होइन, एकीकरणको आवश्यकता छ । मूल्याङ्कनका आधारमा जग्गाको चक्काबन्दी गर्दा उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ । भारतको हरियाणा, पन्जावमा कृषि दिनहुँ फस्टाउँदै जानु यसै सिद्धान्तको प्रतिफल हो ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. सप्तरी जिल्लाको पार्श्वचित्र -२०६० ।
२. जिल्ला कृषि कार्यालयका तथ्याङ्कहरू ।
३. नेकपा माओवादी, नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा एमाले, मधेशी जनअधिकार फोरम नेपाल, जनमार्चा नेपाललगायत् दलका संविधानसभा चुनावी घोषणापत्रहरू ।
४. मधेस : सामाजिक संरचना र विभेद (जयप्रकाश गुप्ता)
५. भूमिको व्यवस्थापन तथा नापीको इतिहास (रामनरेश सिंह)
६. नेपालको अन्तरिम संविधान - २०६३
७. जनचेतना दलित सङ्गमको सर्वेक्षण प्रतिवेदन

मधेसमा रहेको सुकुम्बासी समस्या र समाधानका उपायहरू

- विजयप्रसाद मिश्र

प्रारम्भ :

तराई वा मधेस अन्नको भण्डार हो । नेपालको कुल उत्पादनको करिब दुई तिहाई मधेसबाट हन्छ तर पनि मधेशका मानिस अहिले पनि भूमिहीन छन् । भूमिहीनमध्ये मधेसमा दलितहरू सबैभन्दा बढी छन् । २३% दलित भूमिहीन छन् भूमिहीन भएका कारण मधेसी पहिचानमा पनि बाधा पुगिरहेको छ । शरद पौडेलले लेखेको तराई मधेस पहिचानके सङ्घर्षमे भन्ने पुस्तकमा मधेसका भूमिहीनहरू कि सरकारी ऐलानी जग्गामा कि त जमिन्दारहरूको निगाहामा उनीहरूले दिएको जग्गामा घरजम गरेर बसेको उल्लेख छ । त्यसैले मधेसका भूमिहीन किसान मजदूरहरू गरिबीको कुचक्रमा पिल्सिएर बस्न मजबुर रहेको उक्त पुस्तकमा उल्लेख छ । पौडेलले न्यायोचित भूमि व्यवस्था लागू गरे खेर गैरहेको जमिन जग्गा प्रयोगमा आई राष्ट्रिय उत्पादकत्व बढ्ने तर्क दिएका छन् ।

मधेसी मानव अधिकार संरक्षण केन्द्रद्वारा प्रकाशित तथा जयप्रकाश गुप्ताद्वारा सम्पादित 'नेपाली मधेसीका समस्या चार विचार' २०६० फागुनको पुस्तकमा राणा शासनकालदेखि नै मधेसलाई दरबार, राणाहरू तथा शासक वर्गले उपनिवेशका रूपमा उपयोग गर्दै आएको बताइएको छ । पुस्तकमा भनिएको छ- दरबारलाई रिभाउने, राणाहरूको चाकडी पुऱ्याउने तथा उच्च भारदारलाई मधेसको उर्बरा भूमि जागिर, विर्ता, बक्सिस, नजराना, बक्स, दान, दाइजो आदि रूपमा दिइँदै आएको हो । वि.सं. २००४ सालमा भूमिसुधार लागू भएपछि विभिन्न जिल्लामा निस्केका जग्गा मधेसका मानिसलाई दिएको कुरा उल्लेख छ ।

तलबको रुपमा जमिन दिने, मन परेकालाई चाहेजति विर्ता दिने चलनले एउटा निश्चित वर्ग धनी बन्यो । त्यही वर्गको हातमा राज्यसत्ता पनि रहेकाले मधेसका पुराना बासिन्दा आदिबासी दलितहरूको जग्गा बिस्तारै हडपिएर मजदूरका रुपमा परिणत हुन बाध्य पारियो । यसले सामाजिक न्याय पनि भएन र मधेसमा पटकपटक आन्दोलन भए । पछिल्लो जनआन्दोलन सफल भएको उत्सव मनाइरहेकै बेला मधेसले अर्को आन्दोलन गर्नुपर्थ्यो । मधेसमा अहिले पनि सशस्त्र समूहहरूले विभिन्नखाले माग राखेर आन्दोलन गरिराखेका छन् । यो सबै मधेसमा श्रम गरेर खानेहरूमाथि शोषण गर्ने मुठ्ठीभरको हातमा सबै जग्गा भएकाले हो । प्रायः सबै सुकुम्बासी पटकपटक हुने आन्दोलनमा सहभागी भैरहेका छन् र प्रत्येक पटक आन्दोलन सफल भएर जाने राजनेताहरूले ती सुकुम्बासीका समस्यालाई संवेदनशील भएर हेरेको पाइँदैन । भूमिसुधारका लागि जति पनि कानून र आयोग बनेका छन्, ती सबै हुनेखानेका लागि मात्र फलदायी भएका छन् ।

नेपालमा भूमिहीनहरूको वर्तमान अवस्था :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४ को राज्यको दायित्वअन्तर्गतको धारा ३३ को निम्न बुँदामा निम्न व्यहोरा उल्लेख छ ।

- च) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- भ) सुकुम्बासी, कर्मैया, हरुवाचरुवालगायत्का आर्थिक सामाजिकरूपले पछाडि परेका वर्गलाई जग्गालगायत् आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने ।

त्यसैगरी भाग ४ कै ३५ राज्यका नीतिहरू : अन्तर्गत निम्न बुँदामा निम्न कुरा उल्लेख छ ।

- १४) राज्यलेभूमिहीन, सुकुम्बासी,.....का लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।
- १५) मुक्त कर्मैयाको सङ्ख्या एकिन गरी उनीहरूको बसोबासका लागि आधारभूत भूमि र रोजगारको व्यवस्था गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गरेको छ ।

अन्तरिम संविधानको धारा ३३ को 'भ' लाई कार्यान्वयन गर्न ऐनको आवश्यकता भएकाले सरकारले नगरे पनि नागरिक समाजका केही संस्थाले बहसका लागि 'सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई बसोबासको व्यवस्था गर्न बनेको ऐन-२०६४' को मस्यौदा बनाएका छन् । यो ऐन नेपाल सरकारले तोकेको मितिले तोकिएको क्षेत्रमा लागू हुने भनिएको छ । भूमिसम्बन्धी पहिलेका ऐन नियमभन्दा यो विशेषगरी सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबास गर्नेहरूमाथि केन्द्रित रहेको र यसमा पहिले पहिले जस्तो अव्यवस्थित जग्गा पनि व्यवस्थित गर्ने काम भुण्ड्याइदिएको छैन । जसले गर्दा यसका लागि बनेका समितिहरू बसोबासप्रति मात्र केन्द्रित हुन बाध्य हुनेछन् । पहिलेका सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगहरू अव्यवस्थित जग्गाको लालपूजा दिलाइदिँदा बढी कमिसन आउने भएकाले त्यस्ता जग्गाको काम गर्नमा नै आफ्नो कार्यकाल बिताउने गरेका थिए र सुकुम्बासीहरूले दिएका निवेदन जस्ताको तस्तै रहने वा उनीहरूको कुरै सुनुवाइ नहुने परम्परा थियो । तर यो मस्यौदा मात्र भएको र यसबारे २०६५ साउन २३ गते इटहरीमा भएको छलफलमा पनि धेरै सुझाव आएको तर त्यो त्यति प्रचारमा पनि नआएकाले यसलाई बृहत्तरुपमा बहसमा ल्याउनु जरूरी छ ।

हुन त, नेपाल सरकारले २०६० भदौ २२ गते राजपत्रमा प्रकाशित गरेको सूचनाका आधारमा सुकुम्बासी, भूमिहीनहरूका लागि जग्गा दर्ता गर्नका लागि निवेदन सम्बन्धित मालपोत तथा भूमिसुधार कार्यालयमा हजारौंको सङ्ख्यामा दर्ता पनि भएका थिए । सिरहा जिल्लामा मात्र गाउँ ब्लाक तथा सुकुम्बासी मोहीहरूले १३ हजार ७ सय असी परिवारले निवेदन दर्ता गराएका छन् । सिरहा र सप्तरीमा २०६१ भाद्र २२ गतेसम्ममा २६ हजार सुकुम्बासीले निवेदन दर्ता गराएका छन् तर त्यसलाई पनि प्रक्रियामा ल्याइएन ।

मन्त्रीहरूको ध्यान आकर्षित गर्न उनीहरूले २०६२ भाद्र २२ गते चामल, धान, मकै, कोदो, रुपैयाँ भिख मागेर भूमिसुधार मन्त्रालयमा पठाए तर यसबाट पनि सामन्तहरूले भूमिहीनहरूको पीडा महसुस गरेनन् ।

भूमिहीनहरूले राखेका माग निम्न छन् :

- १) पुस्तौंदेख जमिन जोत्दै आएका बेदर्तावाला मोही किसानलाई जोत भोगका आधारमा मोहियानी हक कायम गरियोस् ।

- २) वास्तविक खेतीमा आधारित भूमिहीनहरूको पहिचान गरी बास र खेतीका लागि आवश्यक जग्गा उपलब्ध गराइयोस् ।
- ३) ऐलानी, पर्ति गाउँ ब्लक जग्गामा पुस्तौदेखि बसोबास गर्दै आएका सम्बन्धित निकायमा निवेदन दिने म्याद सधैंका लागि खुल्ला गरियोस् ।
- ४) जनमुखी भूमिसुधार लागू गरियोस् ।
- ५) जग्गा जोत्नेको नाममा दर्ता गरियोस् ।
- ६) ४ बिघा जग्गामा हदबन्दी कायम गरियोस् ।

(स्रोत : भूमि अधिकारकर्मीहरूले तत्कालीन भूमिसुधार मन्त्री प्रभुनारायण चौधरीसमक्ष लाहानमा प्रस्तुत ज्ञापनपत्रको आधारमा)

भूमिहीनहरूले जस्तोसुकै माग राखेर जस्तोसुकै आन्दोलन गरे पनि सरकारले वास्ता गरेको छैन । एक प्रसङ्गमा मोरङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी माधव रेग्मीले गैरसरकारी संस्था जस्तो प्रशासनसँग रकम नहुने भएकाले कतिपय काम गर्न नसकेको बताएका थिए । तर पैसा नचाहिने काम पनि नियतवस नगरेका धेरै उदाहरण छन् । जस्तो सुकुम्बासीले दर्ता गरेको निवेदनको कारवाही अघि बढाउन पैसा चाहिँदैनथ्यो तर सम्बन्धित निकायले त्यसको प्रक्रिया नै अघि बढाएनन् । प्रजिअले त्यसबखत देशभर माओवादीको सशस्त्र द्वन्द्वको कारण कर्मचारी फिल्डमा गई काम गर्ने वातावरण नभएकाले पनि अप्ठ्यारो परेको बताएका थिए ।

२०६१ साल कात्तिक २५ गते भूमिअधिकारका लागि काम गरिरहेका संस्थाका प्रतिनिधिहरूको लहानमा बसेको बैठकले भूमि अभियान सफल पार्न निवेदन दिने र सुकुम्बासीहरूका तर्फबाट सरकारलाई चिठी पठाउने निर्णय गरेको थियो । चिठी सङ्कलन गरेर पठाइयो पनि । तर, त्यसको कुनै सुनुवाई राज्य पक्षले गरेको छैन । भूमि अधिकारका लागि साइकल यात्रा, जुलुस आमसभा, गोष्ठी, अन्तरक्रिया, घेराउ, वार्ता, सहमति जस्ता खुड्किलाहरू सुकुम्बासीले पार गरिसकेका छन् । शाही शासनकालमा लागू भएको भूमि बैकलाई भूमि अधिकारवादीहरूले अव्यवहारिक भनेर विरोध गरिसकेका छन् । आन्दोलन २ हुनुअघि भूमि अभियानमा लागेकाहरूले आन्दोलनमा लागेका राजनीतिक पार्टीहरूलाई सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न प्रतिबद्धता गरेमात्र आन्दोलनमा भाग लिने भनेर दबाव दिएपछि राजनीतिक पार्टीका केन्द्रीय प्रतिनिधिहरूले सुकुम्बासी समस्यालाई पहिलो प्राथमिकता दिएर हेरिने प्रतिबद्धता जनाएको कागजात भूमि

अधिकारवादीहरूसँगै छ । तर ती नेता अहिले के गर्दैछन् ? तिनीहरूले गरेको प्रतिबद्धता बिर्सिसके कि भन्ने आभाष पाइन्छ ।

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका केन्द्रीय अध्यक्ष बलदेव रामले राजधानीमा आयोजित गरिवी निवारणसम्बन्धी एक कार्यक्रममा आयोजकलाई 'गरिवको यो पेट काटेर राखिलिनुस्, गरिवी निवारण गर्नुपर्दैन' भनेको र राजधानीकै अर्को कार्यक्रममा 'चरा भए पो रुखमा गुँड लगाएर बस्नु, हामी त मानिस हौं, ओत लाग्ने पनि त जग्गा चाहिन्छ' भनेर सबैलाई स्तब्ध पारिदिनुभएको थियो । मानव अधिकारका आधारभूत अधिकारभित्र पर्ने यी सवाललाई राज्यले समाधान गर्न चासो नलिनु भनेको निर्दयी र निर्लज्जापन हो भन्न सकिन्छ ।

नेपालको कुल क्षेत्रफल १ लाख ४७ हजार १ सय ८१ वर्ग किलोमिटर छ । देशको कुल जमिनको २१% अर्थात् ३० लाख हेक्टर मात्र खेतियोग्य जमिन छ, जसमध्ये २०% बाँझो छ । ९% धनीहरूसँग ४६% खेतियोग्य जग्गा छ । ६७% निम्न वर्गको स्वामित्वमा १७% मात्र जमिन छ ।

नेपालमा लगभग १० लाख ३७ हजार ७ सय ८५ परिवार भूमिहीन किसान छन् । २०५८ सालको जनगणनाअनुसार नेपालमा २९ लाख ४५ हजार २३३ दलित छन् । पहाडमा २२% र मधेसमा ४४% दलित सुकुम्बासी छन् ।

४८ दशमलव ७ प्रतिशतसँग ५ रोपनीभन्दा कम जमिन छ । १५ दशमलव ६ प्रतिशतसँग ६ देखि १० रोपनीसम्म, ९ दशमलव ६ प्रतिशतसँग ११ देखि २० रोपनीसम्म र ३ दशमलव १ प्रतिशतसँग २१ रोपनीभन्दा बढी जग्गा छ । (एस.सी.एफ.यु.एस.नामक संस्थाको अनुसन्धानमा आधारित) तीमध्ये तराईका ९५% दलित भूमिहीन छन् । पहाडमा पाँच जनाको एक परिवार बाँच्नका लागि २० रोपनी बारी चाहिन्छ । यसरी हेर्दा गरिखान नपुग्ने दलितको सङ्ख्या ९०% भन्दा बढी हुन्छ । एक अर्को तथ्याङ्कअनुसार तराईमा भूमिहीन र सुकुम्बासी समस्या भोग्नेको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ३३ दशमलव ५५ प्रतिशत रहेको छ ।

उच्चस्तरीय बडाल आयोगले नेपालमा ५ लाख ६० हजार बेदर्ताका मोही परिवार छन् भन्ने उल्लेख गरेको छ, भने नेपाल सरकार भूमिसुधार विभागको वि.सं. २०५७/५८ को रेकर्ड अनुसार २ लाख ६६ हजार परिवार दर्तावाला मोही छन् । यसरी अन्य मानिसको जग्गामा बस्ने र जोत्नेहरू अधिकांश भूमिहीन, दलित र गरीब परिवारका रहेका छन् । बडाल आयोगले ठम्याएको बेदर्तावाल मोहीको अधिकार भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ मा चौथो संशोधन

२०५३ ले खोसिदियो । २०५८ सालमा भूमि ऐन २०२१ मा पाँचौँ संशोधन भयो । परिवर्तनकारी भूमिसुधारका नाममा मधेशमा २५ विघाको हदबन्दीबाट १० विघामा झारेको भए पनि यो व्यवहारमा लागू हुन सकेन । भूमि ऐन छैटौँ संशोधन २०६० ले भूमि बैङ्कको अवधारण पनि ल्याएको छ ।

स्थानीय अवस्था :

नेपालमै दलितहरुको धेरै जनसङ्ख्या भएको जिल्ला सप्तरी हो । सन् २००५ मा सप्तरी र सिरहा जिल्लाका तीन गा.वि.स. का तीन सय दलित परिवारमा दलित जनचेतना सङ्गमले गरेको सर्वेक्षणमा ३३ प्रतिशत मधेशी दलित परिवार सुकुम्बासी छन् । ६६ प्रतिशत परिवारको १ कठ्ठादेखि ४ कठ्ठासम्म जमिन छ । ५ कठ्ठाभन्दा बढी भएका १ प्रतिशत मात्र छन् । त्यसैगरी ६ दशमलव ३३ प्रतिशत मधेशी दलितसँग मात्र आफ्नो नाममा घर छ । २५ दशमलव ३३ प्रतिशत अर्काको नाममा रहेको जमिनमा घर बनाएर बसेका छन् भने २३ दशमलव ३३ प्रतिशत सार्वजनिक जग्गामा बसेका छन् । ५५ प्रतिशत मधेशी दलित गाउँ ब्लकमा घर बनाएर बसेका छन् । (परिवर्तन अर्धवार्षिक बुलेटिनको वर्ष १, पूर्णाङ्क १ डिसेम्बर २००५ बाट) । तथ्याङ्क हूबहू सही नहुन सक्छ । तर यसले केही हदसम्म सिङ्गे तराईको दलित, गरीब सुकुम्बासीहरुको अवस्था झल्काउँछ ।

सुनसरी जिल्लामा अभियान नेपालले गरेको अध्ययन, जिल्ला भूमिसुधार कार्यालय र विघटित सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगको अव्यवस्थित विवरणअनुसार १५ हजारभन्दा बढी सुकुम्बासी परिवार र ११ हजार भन्दा बढी परिवार दर्ता नगरिएका मोही छन् ।

सुकुम्बासीका लागि भएका पछिल्ला प्रयासहरू

पछिल्लोपटक नेकपा माओवादीले तयार गरेको साभ्ना न्यूनतम कार्यक्रममा 'क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरी कृषिमा सामन्ती भूस्वामित्वको अन्त्य गरिने उल्लेख छ । समग्र भू-उपयोग नीति लागू गर्दै जमिनमा भूमिहीन किसानको पहुँच कायम गरिने, सहकारी क्षेत्रको विकासमा जोड दिइने, कृषि मजदूर, मुक्त कर्मैया र भूमिहीन सुकुम्बासी जनताको आर्थिक सामाजिक उत्थानका लागि विशेष ध्यान दिइने पनि त्यसमा छ । कृषि क्षेत्रको विकास र औद्योगिकीकरणलाई उच्च प्राथमिकता दिँदै दीर्घकालीन कृषि योजनाको कार्यान्वयन गरिने, भू-सूचना प्रणालीका आधारमा पिछडिएको क्षेत्र र

समुदायमा राज्यले बढी लगानी गर्ने पनि त्यसमा उल्लेख छ । यसलाई चार प्रमुख दलको समितिले कुनरूपमा राख्ने हो वा संशोधन गर्ने हो, त्यो कार्यपत्र लेख्दासम्म कुनै अनुमान लगाउन सकिने स्थितिमा छैन ।

माओवादीले संविधानसभाको निर्वाचनमा तयार गरेको प्रतिबद्धतापत्रको पेज नं. २६ मा भनिएको छ- सर्वप्रथम क्रान्तिकारी भूमिसुधार कार्यान्वयन गरिनेछ । कृषिमा सामन्ती भूमि सम्बन्ध, गैरहाजिर जमिनदारी आदिको पूर्ण अन्त गरिनेछ । वास्तविक जोताहा, मोही, मुक्त कर्मैया, भूमिहीन किसान, गरीब किसानलाई निशुल्क जमिन वितरण गरिनेछ । तराई, पहाड र हिमालमा फरकफरक हदबन्दीको सीमा किटान गरेर लागू गरिनेछ । साना किसानलाई सहकारीमा सङ्गठित गरिनेछ । आधुनिक ढङ्गले खेती गर्ने, वाली विविधीकरण गर्ने र व्यावसायिक खेती गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । बाँभो कृषि भूमिलाई शुल्क लगाउने व्यवस्था गरी उत्पादन बढाउने कार्यमा लाग्न सबैलाई अभिप्रेरित गरिनेछ ।

त्यसैगरी मधेशवादी दल तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टीको घोषणापत्रमा भूमिहीनका सवाल कतै उठाइएको छैन । उसले कृषिलाई व्यवस्थित गर्न भूमिको चक्काबन्दी गर्दै सहकारी खेतीलाई प्रोत्साहन दिने कुरा उल्लेख गरेको छ । तर यसले भूमिहीनलाई कुनै फाइदा हुँदैन । तर, मधेशी जनअधिकार फोरमले मधेशीका अन्य मूल समस्या भनेर भूमिहीनताको अन्त्य र न्यायपूर्ण भूमि व्यवस्था हुनुपर्ने कुरा घोषणापत्रमा उठाएको छ । जनमोर्चा नेपालले आफ्नो घोषणापत्रमा 'जसको जोत उसको पोतका आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार गरिने उल्लेख गरेको छ । राजा, राजपरिवार, ठूला जमिनदार, गुठी, विर्ता वा कसैको पनि हदबन्दीभन्दा बढीको जमिन क्षतिपूर्ति र हदबन्दीभन्दा कम जमिन भएका अनुपस्थित भूस्वामीको जमिन क्षतिपूर्तिसहित राष्ट्रियकरण गरी सुकुम्बासी, कर्मैया, हरुवाचरुवा आदिलाई उत्पीडित जात वर्गको प्राथमिकताका क्रममा वितरण गरिनेछ । निजी स्वामित्व वा सङ्घ संस्थाको स्वामित्वको जमिनसमेत बाँभो राख्न नपाइने गरी भूमि कानून बनाइने पनि उल्लेख छ ।

दलित जनजाति पार्टीको घोषणापत्रमा 'भूमि र सम्पत्तिमाथिको असमान स्वामित्व अन्त्य गरी ४ विघाको हदबन्दी तथा विपन्न सुकुम्बासीका लागि अनिवार्यरूपमा कम्तिमा १ विघा र ५ कठ्ठा घडेरी व्यवस्था र स्थायी आधिकारिकता प्रदान' गरिने उल्लेख छ । त्यसैगरी पुरानो चारकोसे भाडीलाई आफ्नो क्षेत्र मान्ने चुरेभावर राष्ट्रिय एकता पार्टी नेपालले संविधानसभाको घोषणापत्रमा भूमिहीनहरुवारे एक शब्द पनि खर्चेको छैन ।

घोषणापत्रमा जे लेखे पनि त्योअनुसार नगर्ने प्रवृत्ति बोकेका सत्तामा पुगिसकेका पुराना पार्टीहरूको घोषणापत्रलाई विश्वासकै सडकटका आधारमा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । समग्रमा हेर्दा तराईमा मधेसी जनअधिकार फोरम र माओवादी मिलेर सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न चाहे सफल हुन्छन् । तर उनीहरूकै पार्टीका केही नेता अहिले पनि समाजमा जमिन्दारकै रूपमा चिनिएका छन् । कागजीरूपमा उनीहरूले हदबन्दीभित्र मात्र जग्गा राखेको देखाए तापनि सय विघाभन्दा बढी उब्जाउको जग्गा भएकाहरू संविधानसभाको प्रतिनीधि भएर गएकै छन् । त्यस्ता व्यक्ति भएकै कारण राजनीतिक शक्ति नलागी सुकुम्बासी समस्या समाधान हुन सक्दैन ।

सुकुम्बासी समस्या समाधानका उपायहरू :

सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न सबभन्दा पहिला अहिलेको संविधानमा प्रतिनिधित्व गर्न पाएका राजनीतिक पार्टीहरूले साभ्का कार्यक्रम बनाएर कार्यान्वयन गर्ने शक्तिसाली समिति बनाउनुपर्छ । त्यो समितिले सुकुम्बासीले हालेका पुराना निवेदन खोजी गरी त्यसलाई प्रक्रियामा ल्याई छिन्नोफानो गर्नुपर्छ । त्यसलाई प्रक्रियामा ल्याउँदा जग्गाधनी पूर्जा नभएकाहरूले धनी पूर्जा पाउलान् तर त्यो पूर्जा पाउनुमात्र समस्याको समाधान होइन ।

नागरिक समाजले तयार गरेको मस्यौदाका रूपमा रहेको सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई बसोबासको व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०६४ मा समेत सुकुम्बासीको उत्थानका लागि एउटा कोषसमेत व्यवस्था गरेको छ । उक्त कोषले सुकुम्बासी भएर सरकारबाट जग्गा पाउनेलाई आयआर्जनका लागि लघुकर्जा दिने, सीप सिकाउने र विभिन्न किसिमका तालिममा सहभागी गराई आयआर्जन गर्न सक्ने बनाउने नीति तयार गरेको छ । यो उपलब्धिमूलक हुन सक्छ ।

नेपालको सबै जग्गा राष्ट्रियकरण गरी नागरिकलाई बराबरी बाँडे भने १० वा २० वर्षपछि फेरि मेहनत गर्नेले धन कमाएर जग्गा जोड्छ र मेहनत नगर्नेले त्यही जग्गा बेचेर मोज गछ्छ भन्ने तर्क दिने पनि नेपालमा नै छन् । त्यसैले भूमि समस्या कहिल्यै समाधान नहुने समस्या पनि हो भन्ने गछ्छन् । तर भूमिका साथसाथै अन्य आयआर्जनका अवसरलाई पनि एउटै प्याकेजका रूपमा लाने हो भने भूमि समस्या समाधान हुन सक्छ । त्यसैगरी सुकुम्बासीलाई भूमि दिनुमात्र अब ठूलो कुरा मान्नुहुँदैन । उनीहरूले पाएको

भूमिमा बाटो, सिचाई, खानेपानी, बिजुलीको पूर्वाधार राज्यले बनाइदिनुपर्छ । भूमिहीनलाई बसोबास गर्न दिएको बस्तीमा शिक्षा, स्वास्थ्यको व्यवस्था पुऱ्याउने र उनीहरूलाई रोजगारीको व्यवस्था मिलाइदिनेमात्र सदाका लागि भूमिहीनको समस्या समाधान हुन सक्छ । बसोबास, बाटो, सिचाई, स्वास्थ्य, खानेपानी, शिक्षा, रोजगारी सबै मानवअधिकारका आधारभूत आवश्यकता पनि हुन् । यो पूरा गर्ने दायित्व राज्यको नै हुन्छ । त्यसैले यो गर्नु राज्यको कर्तव्य हो । यसका लागि माग गरिराख्नु नै पर्दैन ।

सरकारले धेरै पटक कानून बनाउँछ, कार्यान्वयनका लागि समितिहरू पनि बनाउँछ । तर त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न आउनेहरूले धनको लोभमा फसेर गरीब निमुखाको काम नगरिदिँदा भूमिहीनहरूको समस्या भन्नु बढेको हो, अबका दिनमा सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न बन्ने आयोग वा समितिहरूलाई अव्यवस्थित जग्गा व्यवस्थित गर्ने जिम्मा लगाउनु हुँदैन । उनीहरूलाई सुकुम्बासीलाई जग्गा वितरण गर्ने कामको मात्र जिम्मेवारी दिनुपर्छ ।

सुकुम्बासीहरूलाई आयआर्जनका निमित्त लघुकर्जा दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने, निशुल्क शिक्षा र स्वास्थ्य तथा खानेपानीको व्यवस्था मिलाउन सरकारले अभियान नै सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

सबैभन्दा ठूलो हो नैतिक प्रतिबद्धता । राज्य र समितिमा बस्नेहरूमा प्रतिबद्धता र नैतिकता भयो भने धेरै समस्या आफैँ हट्नेछन् । परिवर्तित नेपालमा कोही पनि सुकुम्बासी नरह्नु भन्नका लागि सबै पक्ष सक्रिय रहनुपर्दछ ।

सबै सुकुम्बासीलाई वितरण गर्ने जग्गाको आवश्यकता पर्दछ र हदबन्दीमा तोकिएकालाई राज्यले अभै कम गर्ने र अहिले पनि हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा सरकारीकरण गर्न स्थानीय समाजले राज्यलाई सहयोग गर्नुपर्दछ । एक मधेसी महिला पत्रकारले प्रत्येक ५ विघा जग्गा भएका किसानले सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न राज्यलाई एक कठ्ठा जग्गा दान दिए भने यसले पनि धेरै सुकुम्बासीले बस्ने जग्गा पाउने थिए भन्ने तर्क गरेकी छिन्, जुन मननयोग्य छ । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने राज्यले मात्र होइन, जग्गाधनीहरूले पनि सुकुम्बासी समस्या हाम्रै समस्या हो भन्ने सोचेर त्यसको समाधानका लागि सरकारलाई सक्दो सहयोग गर्नुपर्छ ।

आफ्नो घर जग्गा हुँदाहुँदै पनि सुकुम्बासीको नाममा जग्गा खोज्दै हिँड्ने केही मानिसको प्रवृत्तिले वास्तविक सुकुम्बासी बढी मर्कामा परेका छन् । यसलाई

रोक्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । नयाँ ऐनमा त्यस्ता व्यक्तिलाई अव्यवस्थित बसोबासी भनेर उनीहरूले सरकारबाट जग्गा लिइसकेपछि देशभर जुनसुकै स्थानमा पनि उनीहरूको नाममा अन्य जग्गा छ भने त्यो स्वतः राज्यको हुनेछ भन्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसले यस्ता समस्या धेरै हटेर जानेछन् ।

उद्योग बगैँचाका नाममा राखिएका जग्गाहरू प्रयोगमा नआएपछि सरकारले लिएर त्यस्ता जग्गालाई बसोबासको योजना बनाएर सुकुम्बासीलाई वितरण गर्नुपर्छ । खोलाको छेउमा सुकुम्बासीलाई बसाउनुहुँदैन । उनीहरूलाई सबै मानवीय सुविधा हुने भौतिक पूर्वाधार तयार गरेर बस्ती बसाउनु राम्रो हुन्छ । अहिले जो जहाँ बसिरहेका छन्, त्यहाँबाट अर्को सुविधा सम्पन्न व्यवस्था नहुन्जेल हट्नुपर्दैन भन्ने ग्यारेन्टी पनि भूमिहीनले तत्काल प्राप्त गर्नुपर्दछ । यसका लागि मन्त्रिपरिषद्ले विशेष प्रस्ताव पारित गर्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामाग्री :

- १) कान्तिपुर दैनिक, वर्ष १६, अङ्क १६७, विराटनगर, २०६५ साउन १९ गते आइतबार ।
- २) संविधानसभा निर्वाचनका लागि नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) को प्रतिबद्धतापत्र पेज नं २६ को २.२ नं. बुँदाबाट ।
- ३) जगत बस्नेतद्वारा लिखित कार्यपत्र 'सामाजिक न्याय र गरिबी निवारणका लागि भूमि अधिकार' ।
- ४) सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई बसोबासमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन-२०६४
- ५) राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालको सङ्गठनात्मक निर्देशिका ।
- ६) अभियान नेपाल र एक्सनएड नेपालले प्रकाशन गरेको भूमि अधिकार अभियान सहयोगी पुस्तिका ।
- ७) दीनमणि पोखरेलले लेख्नुभएको कार्यपत्र 'नेपालमा भूमि व्यवस्थापनका चुनौती र अवसरहरू' ।
- ८) विभिन्न राजनीतिक पार्टीले संविधानसभाका लागि तयार पारेका घोषणापत्रहरू ।
- ९) जयप्रसाद गुप्तले लेख्नुभएको मधेशसम्बन्धी पुस्तकहरू ।
- १०) शरद पौडेलले लेखेको पुस्तक 'तराई मधेश पहिचानको सङ्कटमा' ।

मधेशमा भूमिसुधार किन र कसरी ?

- गणेशप्रसाद राम

मधेशका दलित, भूमिहीन, हरुवा-चरुवालगायतका गरीबहरूको आधारभूत मानवीय आवश्यकता पूरा हुनु त कता हो कता, एक गास खानसम्म धौ धौ रहेको अवस्था छ । गरीबका बस्तीमा आगो लगाउन छाडिएका छैनन् । उठिबास र नाकाबन्दी जस्ता जमिन्दारी उत्पीडन सहनु नियति नै बनेको छ ।

गाउँका राजा जग्गाको आडमा अभै गरीबमाथि राज गरिरहेका छन् । गाउँका राजाहरूले गरेको अन्याय र शोषणप्रति कमैको ध्यान पुगेको छ । मधेशका गरीब, भूमिहीन, दलित हरुवा-चरुवाको उत्थान कसरी हुन्छ ? मधेश मुक्तिको कुरासँगै भूमिसुधारको मुद्दालाई लैजान आवश्यक छ । भूमिसुधारको मुद्दालाई छोपेर मधेश विकास सम्भव छैन र द्वन्द्व रुपान्तरण पनि हुँदैन । अहिलेको सामन्ती भूस्वामित्व जस्ताको तस्तै राख्ने हो भने उत्पादन वृद्धि पनि हुँदैन । खेतीमा आफैँ श्रम नगर्ने वर्गको हातमा जमिन रहन्जेल मधेश विकासको बाटोमा अगाडि बढ्न असम्भव छ । सत्ता, रोजगारी, स्रोतसाधन, उद्योग सबै एकै व्यक्तिको कब्जामा रहन्जेल कसरी सम्भव हुन्छ विकास ? हाम्रा केही प्रगतिशील भनेका नेताहरूले पनि बिजुली बाल्नु, बाटो बनाउनु आदिलाई मात्र विकास ठानेका छन् । भूमिहीन, दलित, हरुवाचरुवाको उठिबास रोक्नु, जमिन दिनु, भोक कम गर्नु, बालबालिका विद्यालयसम्म पुऱ्याउनु, जातीय उत्पीडन गर्नेलाई कारवाही गर्नुचाहिँ अहिलेका जरुरी मुद्दा हुन ।

नेपालमा विभिन्न समयमा सरकारले भूमिसुधारको भिना तर विना तयारीको प्रयास थालेको थियो । २००८ सालमा नै मधेश र पश्चिमतिर उठेको आन्दोलनका कारण भूमि आयोग गठन गरेको देखिन्छ । विर्ता उन्मूलन ऐन २०१६, कृषिसम्बन्धी ऐन २०१९ सबैलाई समेटेर २०२१ सालमा

भूमिसम्बन्धी ऐन लागू गरिएको थियो । २०५१ सालमा बडाल आयोगले प्रतिवेदन तयार पार्यो । २०५८ सालमा शेरबहादुर देउवाको पालामा परिवर्तनकारी भूमिसुधारको अवधारणा ल्याए पनि कार्यान्वयन भएन । नेकपा माओवादीले २०५२ सालमा ४० बुँदे पत्रमा जनजीविकाको प्रश्नमा भूमि जोत्नेको हुनुपर्छ, सामन्तको जमिन जफत गरेर भूमिहीन तथा सुकुम्बासीलाई वितरण गरिनुपर्दछ भन्ने उल्लेख गरेको थियो । सरकार र माओवादीबीच भएका सबैजसो वार्तामा भूमिसुधारका कुरा उठेका पाइन्छन् । २०६० असार २१ मा काङ्ग्रेस, एमाले, जनमोर्चा र सदभावनासहितले संयुक्त आन्दोलनका क्रममा चर्चित १८ बुँदे सहमति गरेका थिए । राजनीतिक दलले भूमिसुधारका कुरा नउठाएका हैनन् तर सत्तामा गएपछि भूमिसुधारको मुद्दा बिसर्ने र जमिन्दारका पक्षमा वकालत गरिहिँड्ने प्रवृत्तिले गर्दा समग्र भूमिसुधार रोकिएको छ । पुरानै सामन्ती संस्कार र रबैया भएका व्यक्तिहरु नै सत्तामा हावी छन् ।

मधेसको भूमि उत्पादनको दृष्टिले ऊर्वर मानिन्छ । भूमिको मुद्दा उठाउनेबित्तिकै मधेसमा विद्रोहको आगो बाले हल्ला हुन्छ । हामीले ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने मधेसमा जमिन्दार कति छन् ? आन्दोलनमा हिँड्ने भनेका कुन वर्गका हुन्छन् ? भूमिसुधारले मधेसमा आगो बल्ने हैन कि सदियौँदेखि भोका रहेका गरीबहरुको चुलोमा चाहिँ आगो बल्न थाल्छ । यसले विद्रोह बढाउने हैन, विद्रोहलाई रुपान्तरण गर्छ । हाम्रा मधेसका बुद्धिजीवीले बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने मधेसमा धेरै जग्गा हुनेहरु राणा परिवारका छन् । मधेसभित्रका पनि सीमित व्यक्तिको हातमा छ । हदबन्दीबाट जोगाउन जमिन लुकाइएका छन् । बाँझो अवस्थामा राखेर खेर फालिएका छन् । तर दलित, गरीब, हरुवा-चरुवा एवं भूमिहीन गरिबीमा बाँच्न विवश छन् । के खाने र कहाँ बस्ने समस्याले जहिले पनि थिचिराखेको छ मधेसभित्र भूमिहीनलाई न्यायोचित भूमि वितरण गर्नु मानवअधिकार संरक्षण गर्नु हो । मधेसभित्र भूमिसुधार पहिलो र नगरी नहुने कामसमेत हो ।

सप्तरीमा जम्मा घरधुरी १२१०३४ मध्ये ३४१४६ घरधुरी र सिरहाको ९८७५३ घरधुरीमध्ये २८७५१ भूमिहीन छन् । तीमध्ये ८० प्रतिशत मधेसी दलित छन् । भूमिको अवस्था हैने हो भने सप्तरीमा अब्बल, दोयम, सीम र चाहार गरी १०७२७ ४- ० - १०, र १३५९४-९ -२.५ सरकारी, ऐलानी, गौचर, मिन्ही गुठी १७०२३ -१५-१९ विघा पाइन्छ । सिरहामा ७१०११ हेक्टर खेतियोग्य जग्गा रहेको छ भने वनको २७७०७.९५ हेक्टर र ऐलानी पाखो

१५७७ हेक्टर छ । यसलाई नै राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्न पनि भूमिसुधार आवश्यक छ । प्रतिपरिवार १ विघा जग्गा व्यवस्था गरियो भने परिवार पाल्न कठिनाई हुँदैन । जुन सम्भव छ ।

देशको समग्र आर्थिक विकासमा भूमिसुधारको अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । पहिलो

कुरा पुरानो २०२१ सालको भूमि ऐन खारेज गरी मधेसीहरुसमेतको प्रतिनिधित्व हुनेगरी आयोग गठन गरी नयाँ भूमि ऐन बनाइनुपर्दछ । भूमि र भूमिअधिकारबाट

सप्तरी हरिपुर गाविसमा मात्रै ४० विगहा गुठी जग्गा र क्याम्पसको नाममा ८६ विगहा जग्गा छ । जो भारतीय एक जना र ८६ विगहा केही ब्याक्तिको हातमा जाँदैछ । सोही गाविसमा ८३६ घरधुरी मध्ये १३६ घरपरिवार भूमिहीन छन् । बसोबास गरेको जग्गा र गुठी क्याम्पसको जग्गा राम्रोसँग व्यवस्थापन गरीयो भन्ने भूमिहीनता अन्त हुने छ । र उत्पादन पनि बढ्नेछन् । सिरहा सप्तरीमा प्रत्येक गाँउमा यस्ता जग्गा थुप्रै छन् ।

वञ्चितको यथार्थ लगत लिएपछि मात्र दोस्रो चरणमा भूमि वितरण हुनुपर्दछ । अनुपस्थित जमिन्दारी उन्मूलन गर्नुपर्दछ । जमिनमा आश्रित दलित, भूमिहीन, हरुवा-चरुवाको अधिकारको ग्यारेण्टी गरिनुपर्दछ । कृषि मजदूरलाई बासको ग्यारेण्टी हुनुपर्दछ । भूमिसुधारपछि नै समाजमा रहेको जातीय विभेदका घटनामा कमी आउनेछ । अत्यधिक उत्पीडन भोगिरहेका बँधुवाहरुले स्वतन्त्रताको श्वास फेर्नेछन् । बालबालिकाको शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार आउनेछ । समाजमा उनीहरुले सम्मानजनक ज्याला पाउनेछन् । आत्मसम्मान बढ्नेछ । मधेसभित्र पनि लोकतन्त्रप्रतिको विश्वास बढेर जान्छ । उत्पादन बढ्ने हुँदा भोकमरी अन्त्य हुनेछ ।

कसरी ?

सर्वप्रथम भूमिमा रहेको सामन्ती स्वामित्व अन्त गर्नुपर्दछ । राजपरिवार, मठमन्दिर र हदभन्दा बढी जमिन राष्ट्रियकरण गरी भूमिहीन किसान र जमिनमा आश्रित किसानको नाममा दर्ता गर्नुपर्दछ । यसको मतलब जमिन खण्डीकरण हुन्छ भन्ने प्रश्न आउन सक्छ तर त्यो होइन । जमिनको स्वामित्वमा मात्र फेरबदल आउँछ तर खण्डीकरण हुँदैन । मधेसमा ४ विघा खेतीका लागि र १ विघा घरघडेरीका लागि हुनेगरी हदबन्दी तोकिनुपर्दछ ।

हदभन्दा बढी जग्गा खेतीमा लागेका भूमिहीन दलित, हरुवा-चरुवालाई उपलब्ध गराउनुपर्दछ । भूमिसुधारसँगै कृषिसुधारको कामलाई पनि जोड्नुपर्दछ । जमिन उत्पादनको साधन हो । सम्पत्ति हैन ।

- जमिनमा आश्रितको सही पहिचान गरी स्थानीयस्तरमा अधिकार सम्पन्न टोली बनाई भूमिसुधारको प्रक्रिया थालिनुपर्दछ ।
- जमिन्दारलाई पनि राज्यले उद्योगमा लाग्न प्रोत्साहन र सहूलियतको कार्यक्रम लागू गर्नुपर्दछ ।
- न्यायिक हदबन्दी तोकी कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- गाउँका भूमिपतिले धेरै जमिन ओगट्ने, खेतमा पाइला नटेक्ने तर मालिक बनिराख्ने प्रक्रिया जस्तो : ठेक्का बटैया दिन नपाउने, जे उद्देश्यले जग्गा प्राप्त गरेको हो, त्यो मात्र गर्न पाउने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- विभिन्न संस्थानका नाममा रहेका गुठी जग्गा दलित भूमिहीनलाई वितरण गरिनुपर्दछ ।
- दलित, गरीब हरुवा-चरुवा बसोबास गरेकै जग्गा उनीहरूका नाममा दर्ता गरिनुपर्दछ ।
- स्थानीय स्तरमा जनसङ्गठन, संस्थाहरूको अगुवाईमा काम हुनुपर्दछ ।

मधेसको भूमि जमिनमा आश्रित किसानलाई वितरण गर्दा उपयुक्त हुनेछ । विभिन्न समयमा भूमिको मुद्दा उठाएर विभिन्न द्वन्द्व भए । जहाँ अधिकांश गरीब पनि सहभागी बन्न बाध्य भएका छन् । सत्तामा गएपछि जनताका मुद्दा छोड्ने प्रवृत्तिले गर्दा समस्या ओभेलमा परेको छ । द्वन्द्व अन्त गर्नका लागि पनि मधेसमा भूमिसुधार आवश्यक छ । यसका लागि पीडित मधेसी अगुवा, राजनीतिक दलहरूको प्रतिबद्धता आवश्यक छ । र, कार्यान्वयनका लागि स्थानीयस्तरमा रहेका पीडितहरूको जनसङ्गठन निरन्तर लागि रहन जरुरी छ । यो मुद्दालाई अलग्याएर विकास र शान्ति असम्भव छ ।

खण्ड (ग)

dw] ;

बृहत् भूमिसभाको प्रतिवेदन

भूमिसमाको पृष्ठभूमि :

२०६४ सालको अन्त्यसँगै संविधानतः मुलुक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको रूपमा फेरियो तथापि लाखौं भूमिहीन, सुकुम्बासी, हरुवा-चरुवाको स्थिति फेरिएन । राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनसँगै बनेका दलसम्बद्ध विभिन्न सरकारले भूमिसुधारको सवाल त उठाए तर कागजमा मात्र सीमित गरियो । सरकार आफैले बनाएका भूमिसुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू त्यत्तिकै थन्क्याइए । आन्दोलनरत भूमि पीडितहरूसँग सरकार स्वयम्ले गरेका सम्झौता कार्यान्वयन भएनन् । 'जसको जोत उसको पोत' को नारा उठाउँदै आएको नेकपा (माओवादी) को नेतृत्वमा सरकार गठन भएपछि त भूमिहीन, सुकुम्बासी, हरुवा-चरुवा आफूहरूको वर्षौंदेखिको माग पूरा हुनेमा आशावादी हुनु अस्वाभाविक होइन ।

मुलुककै अन्नको भकारीका रूपमा चर्चित तराई, मधेसका भूमिहीनको सङ्ख्या जति ठूलो छ, तिनको अपेक्षा त्यति ठूलो होइन । सिरहा-सप्तरीका कुल दुई लाख १९ हजार ७ सय ८७ घरधुरीमध्ये ६२ हजार ८ सय ९७ घरधुरी त पूर्णतः भूमिहीन नै छन् । यिनको हातमुख जोड्ने, एक आड लाउने र ओत लाग्ने छाप्रा हाल्ने भूमिको व्यवस्था नभएसम्म लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नयाँ नेपालको जग बलियो हुन सक्दैन । गरीब, भूमिहीनहरूको यस्तो माग पूरा गर्नका निमित्त तत्काल भूमिसम्बन्धी प्रतिगामी ऐनहरू खारेज गरी जनमुखी भूमिसुधार विशेष कार्यक्रमको घोषणा गर्नु त्यसको पहिलो प्रक्रिया हो ।

भूमिहीन सुकुम्बासीहरूको साभ्ना सङ्गठन राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको केन्द्रीय समितिले अधि सारेका भूमि आयोगको गठन प्रक्रिया अविलम्ब थालिनुपर्ने, भूमिहीन तथा सुकुम्बासी र जोताहा किसानलाई जग्गाबाट बेदखली गरी हदबन्दीभन्दा बढी जग्गा लुकाउन बढेको तीव्रता तुरुन्त रोकनुपर्ने, जल, जङ्गल र जमिनबाट पाखा पारिएकाहरूको आवाज समेटिएको हुनुपर्ने, २०६२ असोज १ गते मञ्चसँग भएको सम्झौता कार्यान्वयन गरिनुपर्ने, हरुवा-चरुवा प्रथा अन्त्य गरिनुपर्ने, महिला दलितका नाउँमा जग्गा रजिष्ट्रेशन गर्दा ५० प्रतिशत छुट व्यवस्था गरिनुपर्ने, जग्गाबाट उठेको पोत भूमि तथा त्यसको सुधारमा खर्च गरिनुपर्ने माग अधि सारेको थियो ।

त्यस्तै, जोताहा र भूमिहीन किसानका लागि विशेष जीविकोपार्जन र रोजगारी कार्यक्रम लागू, साना र मध्यम किसानलाई कृषिमा अनुदान व्यवस्था, हरुवा-चरुवालगायतको सम्पूर्ण ऋण खारेज गरी पुनर्स्थापना

कार्यक्रम लागू गरिनुपर्ने, भूमिहीन, सुकुम्बासीलाई आफ्नो थातथलोबाट उठिबास लाउने कार्य कडाईपूर्वक रोकनुपर्ने मागसहित आन्दोलनमा उत्रिएको मञ्चको सङ्घर्षको कार्यक्रमलाई सशक्त र उपलब्धिमूलक बनाउन देशव्यापी दबाव जरुरी थियो र छ । त्यसैलाई होस्टेमा हैसे गर्दै सिरहा-सप्तरीस्थित मञ्चका जिल्ला समिति, हरुवा-चरुवा अधिकार मञ्चको मुख्य आयोजना अनि जनचेतना दलित सङ्गम तथा दलित संरक्षण अभियान मञ्चको सहयोगमा असोज ९ गते सिरहाको लहानमा बृहत् भूमिसभा गरिएको थियो ।

सभामा सहभागी हुन सप्तरी, सिरहा, उदयपुर, धनुषा, महोत्तरीका दश हजारभन्दा बढी भूमिहीन लहानमा केन्द्रीकृत भएका थिए । लहानको पुरानो बजार राममन्दिरको अगाडि भेला भएका उनीहरूको सभालाई सम्बोधन गर्न नेकपा (माओवादी) बाट महेन्द्र पासवान, प्रदीपकुमार चौधरी, जगतप्रसाद यादव, नेकपा (एमाले) बाट शान्ता चौधरी, पुरनसिंह दयाल, लालमणि चौधरी, रामरति राम, नेपाली काङ्ग्रेसबाट लक्ष्मी परियार, जनमोर्चा नेपालबाट रामकुमार यादव, मधेसी जनअधिकार फोरमबाट शत्रुघनप्रसाद सिंहसहितका सभासद् आएका थिए ।

अपराहन १ बजेतिर भूमिहीनहरूको जुलुसको लर्को पशुपति मा.वि. प्राङ्गणबाट दक्षिणतर्फ मोडियो । 'जग्गा कसको-जोत्नेको,' 'क्रान्तिकारी भूमिसुधार- लागू गर', 'नयाँ नेपालको पूर्वाधार-व्यवहारमा जनमुखी भूमिसुधार' लगायतका नाराले लहान गुञ्जायमान बनाउँदै जुलुस लोकतान्त्रिक चोक २ नं. रोड, गणेश चोक, पुरानो बजार हुँदै स्थानीय राममन्दिर प्राङ्गणमा पुगेर सभामा परिणत भयो । अत्यन्त चर्को घाममा तर्तरी पसिना चुहाउँदै सहभागीहरूसँगै जुलुसमा हिँडेका सभासद्हरू मञ्चमा निम्त्याइए, उद्घोषक अमित विश्वकर्मा मार्फत । वृद्ध दलित नेता एवम् राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका केन्द्रीय अध्यक्ष बलदेव रामको अध्यक्षतामा सभा शुरु भयो- अपराहन पौने दुई बजे । शहीदहरूप्रति मौनधारण गरिएपछि अतिथि तथा सभासद्हरूले भूमिहीनहरूको मागप्रति ऐक्यबद्धता जनाएको प्रतीकस्वरूप हातलाई साङ्गो बनाएर उभिएपछि कार्यक्रम औपचारिकतामा प्रवेश गर्‍यो ।

सभामा कसले के भने ?

कार्यक्रममा सहभागीहरूलाई भूमि अभियानकर्मी गुलावदेवी रामले स्वागत गर्दै विभिन्न बाधा व्यवधानका बाबजुद आन्दोलनलाई निरन्तरताको

श्रृंखलामा जोडनुपर्ने बताउनुभयो । त्यस्तै हरुवा-चरुवा अधिकार मञ्चका अध्यक्ष दर्शन मण्डलले गरीब, सुकुम्बासीको चित्कार लोकतान्त्रिक भनिने नयाँ सरकारले पनि नसुनिरहेको दुःखेसो गर्दै माग पूरा गर्न आन्दोलनमा उत्रिएको बताउनुभयो । त्यसैगरी धनुषाबाट एका भूमिअधिकार अगुवा फूलदेव सदाले सशस्त्र सङ्घर्षमा रहँदा माओवादीले उठाएका भूमि सवाल कार्यान्वयन गरिएमात्र भूमिहीन, सुकुम्बासीहरूको हित हुने उल्लेख गर्नुभयो ।

सभामा नेकपा (माओवादी) सिरहाका इन्चार्ज दिलिप साहले जनयुद्धबाट सत्तामा पुगेको आफ्नो पार्टीले भूमिहीन, सुकुम्बासीहरूको हितमा काम गर्न खोजिए पनि जनविरोधीहरूले नकारात्मक भ्रम छरेको बताउँदै भन्नुभयो- 'स्थानीय जनताको नेतृत्वमा न्यायपूर्ण ढङ्गले कब्जा गरिएका घर जग्गा अर्को निर्णय नभएसम्म फिर्ता गरिँदैन ।' 'वास्तविक भूमिहीनहरूले बस्ने थातबासको जग्गा नपाएमा आन्दोलन जारी रहनेछ, मिर्चैयाको घरजग्गा प्रकरण त्यसैको नमूना हो'- साहले यसो भनिरहँदा कार्यक्रममा सहभागी भूमिहीनहरूले 'जग्गा कसको-जोत्नेको, जनमुखी भूमिसुधार लागू गर' भन्दै नाराबाजी गरेका थिए । उहाँले मधेसी फोरमले मिर्चैयामा सामन्त, जमिनदारलाई पक्षपोषण गर्दै गृहमन्त्री र परराष्ट्रमन्त्रीको षड्यन्त्रमार्फत् सुकुम्बासीहरूमाथि बर्बर दमन गरिएको बताउनुभयो । 'गरीबहरूको अधिकारका लागि हतियार उठाउनुपरे पनि पछि हट्दैनौं'- साहको चेतावनी थियो ।

अर्का वक्ता नेकपा (एकीकृत) का केन्द्रीय सचिवालय सदस्य कमलनारायण चौधरीले राजतन्त्रको अन्त्यलाई सामन्तवादविरुद्धको दोस्रो चरणको सङ्घर्ष शुरु भएको चर्चा गर्दै क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू नभएसम्म जनतन्त्र हुन नसक्ने र त्यसका लागि सशक्त आन्दोलनको आवश्यकता औल्याउनुभयो । नेकपा (माओवादी) बाट बाँकेका सभासद् प्रदीपकुमार चौधरीले गास, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको ग्यारेण्टी नभएसम्म भूमिहीन, हलिया, हरुवा-चरुवाको मुक्ति सम्भव नहुने बताउनुभयो । 'महिलाको पनि जमिनमा पुरुषसह स्वामित्व हुनुपर्छ' चौधरीको कथन थियो । 'संविधानसभामार्फत् बन्ने नयाँ संविधानमा भूमिहीनहरूको हकको ग्यारेण्टी गरिनेछ ।' मिर्चैया घर जग्गा विवाद प्रकरणको प्रसङ्ग कोट्याउँदै चौधरीले त्यहाँ षड्यन्त्र गर्नेहरूको पतन पनि शुरु हुने उल्लेख गर्नुभयो ।

मन्तव्यको क्रमलाई जोड्दै जनमोर्चा नेपालका केन्द्रीय सदस्य तथा सभासद् रामकुमार यादवले सामन्तहरूले काम गर्नेहरूलाई भूमिबाट वञ्चित गराएको उल्लेख गर्दै क्रान्तिकारीहरूको नेतृत्वमा रहेको सरकार भूमिहीनहरूको पक्षमा

रहेको बताउनुभयो । यादवले भन्नुभयो- 'वर्गीय चिन्तन बोक्नेहरू श्रमजीवी किसान मजदूरका पक्षमा छन्, क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गर्न अवरोध गरिए फेरि सडकमा फर्कन्छौं' । मञ्चकी केन्द्रीय उपाध्यक्ष तथा नेकपा (एमाले) की सभासद् शान्ता चौधरीले 'घरबास सबैलाई, खेतीयोग्य जमिन जोत्नेलाई' भन्दै आफ्नो मन्तव्य शुरु गर्दा सहभागीले तालीको परा छोडेका थिए । चौधरीले १८ वर्षसम्म कमलरी बसेको पीडा सुनाउँदै भूमि आन्दोलनले नै आफूलाई संविधानसभासम्म पुऱ्याएको चर्चा गरिरहँदा सभास्थल स्तब्ध बनेको थियो ।

'अरुलाई पाल्ने पेट भोको छ, चाडपर्व आउँदैन, ओखती उपचार पाउँदैन, हलो भाँच्चिए नयाँ फेरिन्छ तर हरुवा-चरुवाले फुर्सद पाउँदैनन्', चौधरीले भन्नुभयो- 'पीडितहरूकै नेतृत्वमा पुनः आन्दोलन चर्काउनुपर्छ ।' आन्दोलनको रापले सबैलाई व्युँझाएर क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गर्न दबाव दिनुपर्ने औल्याउँदै उहाँले 'अहिलेको सरकार जाली छ, गरीबको पेट खाली छ' नारासहित आफ्नो भनाई टुङ्ग्याउनु भएको थियो । बैतडीबाट आएका अर्का एमाले सभासद् पुरनसिंह दयालले आफूले जीवनको बढी समय हालियासँग बिताएको उल्लेख गर्दै पश्चिममा हलिया मुक्तिको घोषणा गर्ने सरकार पूर्वमा त्यस्तै समस्या भोगिरहेका हरुवा-चरुवाको समस्याप्रति मौन रहेको दुःखेसो गर्नुभयो । दयालले सरकारले नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको कुरा गरे पनि सचेत नभए पुनः ठगिनुपर्ने विगतप्रति सचेत रहन आग्रह गर्नुभयो ।

अभियानकर्मीकै पृष्ठभूमिबाट नेपाली काङ्ग्रेसमार्फत् सभासद् बन्नुभएकी लक्ष्मी परियारले सामन्ती संरचनाले हरेक क्षेत्रमा पछि पारिएकाको अबको नयाँ नेपालको संविधानमै अधिकारको प्रत्याभूति गरिनुपर्ने बताउनुभयो । 'कुरीति हटाउँदै भूमिमा स्वामित्व कायम गराउन नीतिमार्फत् प्रक्रिया थालिनुपर्छ'- उहाँको कथन थियो । अर्का एमाले सभासद् (चितवन) लालमणि चौधरीले सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिकरूपमा पछाडि रहेका भूमिहीनलाई कानूनमार्फत् जनमुखी भूमिसुधार लागू गरिनुपर्ने बताउनुभयो । 'अहिलेको मूल मुद्दा नयाँ संविधान बनाउने हो', संविधानसभामा पुगेका भूमिहीन, सुकुम्बासीका प्रतिनिधिले पनि दबाव दिनुपर्छ'- चौधरीले उल्लेख गर्नुभयो ।

मञ्चका सप्तरी अध्यक्ष दुःखी रामले सरकारमा पुगेकाहरूले गरीब, दुःखीहरूको व्यथा सुन्न छोडेको आरोप लगाउँदै गरीब जनताको माग उपेक्षा गरिए ठूलो आँधीमय आन्दोलन उठ्ने बताउनुभयो । सभासद् तथा

माओवादी नेता महेन्द्र पासवानले जनपक्षीय संविधान नबन्ने स्थिति देखिए पुनः सङ्घर्ष थाल्ने चेतावनी दिनुभयो । 'हाम्रो पार्टीको दबावमा परेर अन्य दलहरु पनि घिस्रिदै यो बिन्दुसम्म आउन बाध्य भएका हुन्', उहाँको तर्क थियो- 'सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्यसँगै क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू नभएसम्म नयाँ नेपाल बन्न सक्दैन ।' उहाँले जनताले कब्जा गरेका घरजग्गा फिर्ता नहुने बताउनुभयो । उहाँले न्यायपूर्ण मागसहित शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा रहेका भूमिहीनमाथिको दमन बन्द नगरे कडा प्रतिवाद गरिने उद्घोष पनि गर्नुभयो ।

सभामा मधेसी जनाअधिकार फोरमका सभासद् शत्रुघनप्रसाद सिंहले आगामी दुई वर्षभित्र बन्ने नयाँ संविधानले भूमिहीन सुकुम्बासीका समस्यासमेत हल गर्ने दावी गर्दै जमिन बाँड्ने काम कानून बनाएर गरिनुपर्ने बताउनुभयो । त्यसैगरी मञ्चकी सिरहा अध्यक्ष तथा एमाले सभासद् रामरतिदेवी रामले पीडितहरुकै अगुवाईमा आन्दोलन गरिनुपर्ने बताउनुभयो । 'भूमिहीनहरुको आन्दोलनमा हाम्रो पनि सहयोग रहनेछ' रामले भन्नुभयो । अर्का माओवादी सभासद् जगतप्रसाद यादवले अधिकार मागेर होइन, खोसेर लिनुपर्ने उल्लेख गर्दै बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गतको सत्तामा धेरै समय बसेकाहरुले कति जग्गा दिए त सुकुम्बासीलाई भन्ने प्रश्न गर्नुभयो । उहाँले पार्टीको नीतिअनुसार नै सामन्तहरुको घर जग्गा कब्जा गरिएको बताउँदै 'आफूहरुले कब्जा गरेको घरजग्गा भूमिहीनहरुलाई बाँड्न सघाउन अन्य दललाई आग्रह गर्दछौं'-यादवको भनाइ थियो ।

सभामा सहभागी अतिथि, भूमिहीनहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दै राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका केन्द्रीय महासचिव सोमप्रसाद भण्डारीले आफ्नो भाग्य निर्माणका लागि भूमिहीनहरुले देखाएको उत्साहको अभिनन्दन गर्नुभयो । 'संविधानसभामा भूमि व्यवस्थापन गर्ने सवालमा अतिथिहरुले गरेको प्रतिबद्धता स्वागतयोग्य छ', भण्डारीले भन्नुभयो- 'भूमिहीन, दलितहरुको हक स्थापित गर्न तत्काल भूमि आयोग गठन गर्न चौतर्फी दबाव जरुरी छ ।' कार्यक्रमको अन्त्य भएको घोषणा गर्दै सभाध्यक्ष बलदेव रामले भूमिहीनहरुले जग्गा प्राप्तिका लागि गाउँ, जिल्ला, केन्द्रमा धर्ना घेराउ गरिए पनि पार्टीहरु गम्भीर नबनेको आरोप लगाउँदै भूमि व्यवस्थापन गर्न दलहरु सतही कुरामा मात्र अल्झिएको उल्लेख गर्नुभयो । उहाँले अबको भूमि आन्दोलन भूमिको खरीद-बिक्री बन्दसहित मालपोत कार्यालय ठप्प गरेर थालिने उद्घोष गर्नुभयो । कार्यक्रममा अभियानकर्मी सुनिल मरिक्को गीतले थप रौनकता प्रदान गरेको थियो ।

समाका उपलब्धि :

- लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नयाँ नेपालमा भूमिको जनमुखी र रुपान्तरणमुखी व्यवस्थापन गर्न समान धारणा निर्माण ।
- भूमिहीनहरुको मागका सवालमा संविधानसभामा सशक्त ढङ्गले कुरा उठाएर संविधान लेख्ने सभासद्हरुको प्रतिबद्धता ।
- स्थानीय सञ्चार माध्यमहरुको सवालप्रति गम्भीरता बढ्यो
- स्थानीय स्तरबाट नियमित प्रकाशित भइरहेका पूर्व साप्ताहिक, धमनी साप्ताहिक, नवसङ्ग्राम दैनिकलगायतले सभालाई मुख्य स्थान दिएका साथै रेडियो नेपाल, नेपाल टि.भी.ले पनि प्रमुखतासाथ प्रसारण गरेको ।
- दलहरुमाथि भूमिसँग सम्बन्धित माग पूरा गराउन दबाव सिर्जना ।
- तराई मधेसका जिल्लाका भूमिहीन, सुकुम्बासीलाई आन्दोलनलाई निरन्तरता दिन प्रोत्साहन ।
- भूमि आन्दोलनलाई व्यवस्थित गर्न मार्गचित्र प्राप्त ।

सिकाईहरु :

- सहभागीलाई समयसीमाको ख्याल गर्न विशेष ढङ्गले प्रशिक्षित गरिनुपर्ने रहेछ ।
- स्थानीयस्तरमा सक्रिय अधिकारमुखी काम गरिरहेका संस्थाहरूसँग राम्रो समन्वय गरिनुपर्ने रहेछ ।
- कार्यक्रममा अतिथि वक्ताका रुपमा निम्त्याइएकाहरुलाई कार्यक्रम पूर्व विषय केन्द्रित हुन आग्रह गर्नुपर्ने रहेछ ।
- व्यवस्थापन, जनपरिचालन तथा स्वयंसेवकलाई अझ व्यवस्थित गरिए कार्यक्रम प्रभाव छोड्न सक्नेखालको हुने रहेछ ।
- दल र सम्बद्ध नेता कार्यकर्तालाई भूमिको सवालमा थप जिम्मेवार बनाउन खुला छलफल, बहसलाई निरन्तरता दिनुपर्ने रहेछ ।
- दबावमूलक कार्यक्रमलाई थप उपलब्धिमूलक बनाउन कार्यक्रमको क्षेत्र बढाउनुपर्ने रहेछ ।

निष्कर्ष :

फलाम तातेको समय पिटिए चाहिएको आकारमा ढाल्न सकिएभैँ गणतन्त्र नयाँ नेपाल निर्माणका निम्ति सबै क्षेत्रमा पुनर्संरचना, नयाँ नीति नियम बन्न लागेको वर्तमान सन्दर्भमा उच्चस्तरीय भूमि आयोग गठन, क्रान्तिकारी भूमिसुधारमार्फत् जमिन जोत्नेको नाउँमा हुनुपर्ने भूमिहीन जोताहा किसानको मागलाई दबावमूलक बनाउन बृहत् भूमिसभा सफल भएको छ । नयाँ नेपाल बनाउने उद्घोषसहित संविधानसभामा पुगेका दल सम्बद्ध सभासदहरूलाई ग्रामीण तहमै ल्याएर पीडितहरूका गुनासो पनि सुनाउने सम्बन्धित दलको भूमिसम्बन्धी नीति कार्यक्रमबारे खुला छलफल अनि आगामी नयाँ संविधानमा भूमिको सवाललाई मुख्य मुद्दाका रूपमा उल्लेख गर्न सभासदहरूलाई ऐक्यबद्ध बनाउन सभा सफल रह्यो । जसलाई थप क्षेत्रमा निरन्तरता दिनु जरुरी छ ।

१५ असोज, २०६५